

**XIINXALA SHOOBDOO, AFWALALOO TUMAA
MIDHAANII: GODINA HARARGE LIXAA, AANAA
XUULLOO**

FAAYOO QAADIROO RUBEE

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QU'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMMIIFI QUNNAMTII
MUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFII
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

**XIINXALA SHOOBDOO, AFWALALOO TUMAA
MIDHAANII: GODINA HARARGEE LIXAA AANAA
XUULLOO**

FAAYOO QAADIROO RUBEE

GORSA: XILAAHUN TALIILAA (PHD)

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZMIIFI QUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

WARAQAA MIRKANEESSAA

Yunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digrii Duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digrii Lammaffaa (MA) Gamisaan Guuttachuuf Mata Duree:
‘Xiinxala Shoobdoo—af-walaloo Tumaa Midhaanii: Godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo’ Jedhuun, *Faayoo Qaadiroo Rubeetiin* Qophaa’ee Sadarkaa Madaallii Yunivarsiitiin Kaa’e guuteejira.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa

Itti Gaafatamaa Muummee Ykn Qindeessaa Digrii Lammaffaa (MA)

Axeeraraa

Qorannoon kun xiinxala shoobdoo,afwalaloo tumaa midhaanii: godina harargee lixaa aanaa xuulloo irratti kan xiyyeeffateedha. Kaayyoon guddaan qorannoo kanaa shoobdoo,afwalaloo tumaa midhaanii Godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo sababa adda addaan irraanfataamaa jiru walitti guuruun akkaataa qabiyyeefi faaydaa isaaniitiin qoqqooduun ergaa isaanii xiinxaluudha. Kanaan dura shoobdoon aanaa kanaa walitti qabamee xiinxalame hin jiru. Kanaaf qorattuun aanaa kanarratti xiyyeeffachuun qorannoo jalqabaa taasisteerti. Kanumarraa ka'uun gaafiilee bu'uura kanneen akka, shoobdoon eenyuun, yoom, eessattifi haala kamiin shoobdeffama? , akkasumaas,faaydaafi qabiyyeen afwalaloo shoobdoo kamfaadha? jedhan deebisuuf kaayyeeffatamuun qorannichi gaggeeffameera. Kaayyoo qorannoo kanaa galmaan ga'uuf, akkasumaas, gaafiilee qorannoo kanneen deebisuuf malli qorannoo akkamtaa kan filatame yoo ta'u, meeshaaleen funaansa odeeffannoo kanneen akka af-gaafii, daawwannaafi marii garee hojiirra ooluun odeeffannoo barbaachisaa ta'an odeeffkennitoota mala iddatteessuu dabaraa dabarsaatiin filataman irraa sassaabameera. Haaluma kanaaan, odeeffkennitoonni af-gaafii manguddoota sadi, kan marii garee afurfi odeeffkennitoota marii garee sadi waliigalatti namoonni kudhan kallatiidhaan qorannicha keessatti hirmaataniiru. Kana malees, daawwannaan uuda sadi irratti godhamuun odeeffannoon bifa barreeffamaafi suur-sagaleetiin funaanameera. Odeeffannoon haala kanaan sassaabaman iddoo tokkotti deebifamuun erga wal madaalchisuun dhugoomni isaanii mirkaneeffameen booda qoqqoodamuun qaacceeffamaniiru. Akka qorannoo kanaan bira gahametti, shoobdoon akaakuu afwalaloo (sirba) hojii keessaa isa tokko yoo ta'u, inniis tumaa midhaan akka bishingaafi boqqoolloo irratti namoota dhiiraa qofaan sirbama. Kana malees, shoobdoon af-walaloo hojii kanneen akka darassii, hooylee, shororeefi dikkoo jedhamuun naannichatti beekkaman irraa garaa garummaa hedduu akka qabu hubatameera. Itti dabalee, qorannichi shoobdoon faaydaawwan akka hojiirratti walsi'eessuu, seenaa dhalootaa dhalootatti dabarsuu, qajeelfama adeemsa hojii tumaa keessatti waliif laachuufi abbaa guuzaa affeerraa gaafachuufaa kanqabu yoo ta'u. Qabiyyeewwan akka abbaa ykn haadha daboo faarsuu, faaruu wantoota garaa garaa, , quuqama ibsuu, Waaqa galateeffachuu, akkasumaas hojiirratti wal qeequufi kkf akka ta'an qorannoo kanaan bira gahameera. Dhumarratti, qorannoon kun shoobdoon akka hin banneef qaamonni garaa garaa kan dhimmi ilaallatu irratti hirmaachuun bifa waraabbii suur-sagaleefi barreeffamaatiin ol kaa'uun akka irra jiraatu; kana malees, qorannoon bal'inaafi gadi fageenya qabu mata duree kanarrattiis ta'ee mata duree wal fakkaataa irratti gaggeeffamuun akka barbaachisaa ta'e akka yabootti lafa kaa'eera.

GALATA

Hunda dura, qorannoo kana yeroon dalagu jalqabaa hanga dhumaatti fayyaa guutuu naaf laatee , akkaan hin dadhabne humna guddaa naaf ta'ee, sadarkaa kanarra akkaan gahu kan na taasise **Rabbii Guddaa** nan galateeffadha.

Itti aansuun, filannoo mata-duree irraa eegalee hanga dhuma gabaasa qorannoo kanaatti, dadhabe, hifadhe osoo hin jedhin, gorsa ogummaa hammana hin jedhamne naaf gumaachaa, onnee guutuufi si'aa'ina guddaan na cinaa dhaabbachaa kan ture gorsaa koo **Dr. Xilaahun Taliilaa (PhD)** galata guddaa isaanif qabu jechaan ibsuu hin danda'u.

Akkasumas, yeroon qorannoo kana gaggeessu kan yaada adda addaa naaf gumaachaa ture, ragaalee qorannichaa sassaabuu irrattiis kan na maddii ture abbaa manaa koo **Barsiisaa Shamshaddiin Ahmadiif** galanni koo guddaadha. Gama biraatiin Haadhaa fi abbaa koo kan ijoollummaa kootirraa jalqabuun na barsiisanii hangaan sadarkaa kana gahuuttti na maddii dhaabbatan, **Aadde Maryamaa Umar Badhaasoo fi abbaa koo Obbo Qaadiroo Rubee Qaabatootiif** galanni koo daangaa hin qabu.

Obbo Asaduu Muttaqii, Aadde Saadiyyaa Bashiir, Obbo Geetaachaw Silashii fi Obbo Silashii Taaddasaa odeeffannoo af-gaafii fi marii garee keessatti naaf kennaniif guddaan galatoomfadha. Dhumaratti, **Obbo Ahmad Usmaan, Mahaamad Aliyyii fi Abraahim Mohammad,** akkasumaas **Barataa Ibsaa Mohammed, Toofiq Mohaammad fi Sheriif Mohaammad** na wajjiin odeeffannoo sassaabuu keessatti ga'ee guddaa waan taphataniif baay'isee galateeffachuun fedha.

HIKKOO GABAJEEWWANII

BATO: - Biiroo Aadaa fi Turizimii Oromiyaa

WATGHL: - Waajjira Aadaa fi Turiizimii Godina Harargee Lixaa

WQQAI: - Wirtuu Qorannoofi Qu’annoo Afaanoota Itoophiyaa

F/A/G :- Faaruu Abbaa Guuzaa

HIKA JECHOOTAA

Aalii :-	Fira
Abaar :-	Hoongee, oolaa, dhaba midhaanii
Afuu :-	Eeguu
Amiira:-	Itti gaafatamaa, abbaa guuzaa
Beegaluu :-	Rooba cimaa roobuu
Boolla:-	Bakka midhaan itti naqan
Booso :-	Kan ogummaa hin qabne ykn kan harka hin tolle
Cifraa :-	Garee
Daankaya:-	Biyyee jabaattee walitti maxxante
Dabaaluu :-	Booharsuu
Dadisuu;-	Leenjisu
Eewaluu :-	Baraaru
Ficaa :-	Daakuu
Gabroo :-	Bishingaa
Gobbee;-	Qaraa gummaa bishingaa jala afamu
Goflee:-	Kan firiin midhaanii irratti hin hafin
Gummaa:-	Tuulaa mishingaa osoo hin tumamin dura uuda irratti kuufame
Haddaar:-	Midhaan amatarraa amatatti dabru ykn kan ture
Hayaa(Ayaa):-	Nafii, Jabeenya, faaydaa
Hijaa:-	Aarii
Hincinnii:-	Dhukkee yeroo bishingaa tuman kaatu tan qaama nama hooksiiftu
Hixinxila:-	Kan firii midhaanii ofirraa qabu
Hiyyuu:-	Bicuu, waan xiqqoo
Kaadamuu:-	Keeysummeessuu.
Kabiira :-	Beekaa
Kasha:-	Subaaxa ykn nyaata guuzaaf dhiyaatu
Kismidaal: -	Qixxaa yeroo kadhannaa qophaa'ee
Kulkaa:-	Roorroo
Madiidana: -	Tuulaa mataa bishingaa kan iddoo itti murametti kuufame
Masluufa:-	Kan faaydaa hin qabne ykn kan hin dalaganne

Muyraa :-	Gosa bishingaa
Naaduraa:-	Waan ijatti kaayyatan
Qanxuu :-	Kaamettii
Qeebaluu;-	Fudhachuu ykn simachuu
Qisaasuu :-	Balleesuu ykn akka malee gochuu
Qooquu :-	Daangaa dabruu ykn quufuu
Risqii :-	Hiree
Seeylii(shanii):-	Garee namootaa kan shoobdoo waljalaa qabaa midhaan tumu
Shaakkoo:-	Waan midhaan itti naqatan ykn kan ammayyaa
Shafaa:-	Araarama
Sigirfamuu:-	Dhiitamee maxxanuu ykn wal qixxaachuu
Talaantaluu:-	Faraqaa farqaan ykn dabaree dabareen dhahuu
Ulee tumaa: -	Jirma mukaa kan midhaaniin tumamu
Uuda: -	Ooydii, bakka midhaan irratti tumamu

BAAFATA QABIYYEEWANII

AXEERARAA	i
GALATA	ii
HIIKKOO GABAJEEWWANII	iii
HIIKA JECHOOTAA	iv
BAAFATA QABIYYEEWANII	vi
BAAFATA FAKKIIWWANII	x
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seen-duubee Qorannichaa	6
1.2. Ka'uumsa Qorannichaa	8
1.3. Kaayyolee Qorannichaa.....	10
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	10
1.3.2. Kaayyolee Gooree	10
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa	10
1.5. Daangaa Qorannichaa	10
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	11
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU.....	12
2.1. Hiikaafi Yaadota Bu'uura Fookloorii.....	12
2.1.1.Hiika Fookloorii	12
2.1.2.Qoqqoodamaafi Faayidaa Fookloorii	13
2.2. Maalummaa, Amalootaafi Faayidaa Afoolaa	15
2.2.1.Maalummaa Afoolaa	15
2.2.2. Amaloota Afoolaa	17
2.2.3.Faayidaa Afoolaa.....	20

2.3. Af-walaloo	23
2.4. Yaaxxinaalee Xiinxala Afoolaa	25
2.4.1. Yaaxxina Faayidaa (Functional Theory)	26
2.4.2. Yaaxxina Haalawaa (Contextual Theory).....	27
2.5. Itti Fayyadama Afoolaa fi Af-walaloo Ummata Oromoo Biratti	28
2.6. Xiinxala Qabiyyee	29
2.7. Sakatta’a Barruu Wal Fakkii	30
BOQONNAA SADII: IJAARSAAFI MALA QORANNOO	32
3.1. Seensa.....	32
3.2. Saxaxa Qorannoo	32
3.3. Hirmaattotaafi Iddattoo Qorannichaa.....	32
3.3.1. Hirmaattota Qorannichaa	32
3.3.2. Iddattoofi Iddatteessuu	33
3.3.2.1. Iddattoo	33
3.3.2.2. Iddatteessuu.....	34
3.4. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	34
3.4.1. Afgaafii	34
3.4.2. Daawwannaa	35
3.4.3. Marii Garee	35
3.5. Mala Qaacceessa Odeeffannoo	36
BOQONNAA AFUR: QAACCEESSA RAGAAWWAN QORANNICHAA	38
4.1. Ibsa Akaakuuwwan Afwalaloo Dalagaafi Adeemsa Shoobdoo	38
4.1.1. Af-walaloowwan Dalagaa.....	38
4.1.2. AdeemsaTumaa ykn Shoobdoo Oromoo Harargee.....	39

4.1.2.1. Wantootaa Tumaa ykn Shoobdoo Dura Ta'an	40
4.1.2.1.1. Midhaan Agaaduu	40
4.1.2.1.2. Midhaan Muruu	40
4.1.2.1.3. Uuda Tolchuu	41
4.1.2.1.4. Meeshaalee Tumaa Qopheessuu	41
4.1.2.1.5. Guuza Kadhachuu	44
4.1.2.1.6. Eebba Uudaa.....	44
4.1.2.2. Wantootaa Yeroo Tumaa ykn shoobdooTa'an	45
4.1.2.2.1. Guuzaaf Jimaa Harawaacuu	45
4.1.2.2.2. Uuda Bishaan Raphuu	45
4.1.2.2.3. Sanyii Filuu.....	45
4.1.2.3. Wantootaa Tumaa Booda Ta'an	48
4.1.2.3.1. Callaafi Goflee Addaan Baasuu.....	48
4.1.2.3.2. Midhaan Calleessuu	49
4.1.2.3.3. Midhaan Safaruu	49
4.2. Hoodaafi Safuu Tumaan Wal Qabatan.....	50
4.2.1. Hoodaafi Safuu Eebba Uudaatiin Wal Qabatan.....	50
4.2.2. Hoodaafi Safuu Sanyii Midhaanii Filachuun Wal Qabatan.....	52
4.3. Caaseeffama Walaloowwaniifi Akkaataa Shoobdoon itti Sirbamu	53
4.3.1. Caaseeffama Walaloowwan Shoobdoo	53
4.3.2. Akkaataa Shoobdoon Itti Sirbamu	56
4.4. Faayidaa Af-walaloo Shoobdoo.....	58
4.4.1. Hojiirratti Wal Si'eessuuf	58
4.4.2. Seenaa Dhalootaa Dhalootatti Dabarsuuf	60

4.4.3. Abbaa Daboo Affeerraa Gaafachuu	61
4.4.4. Qajeelfama Adeemsa Hojii Tumaa Keessatti Waliif Laachuu	63
4.5. Xiinxala Qabiyyee Shoobdoo	65
4.5.1. Abbaa Guuzaa Yookiin Haadha Guuzaa Faarsuu	65
4.5.2. Quuqama Garaagaraa Ibsuu	68
4.5.3. Dhimmoota Garaagaraatif Ittiin Wal Qeequu.....	73
4.5.4. Faaruu Wantoota Garaagaraa.....	76
4.5.5. Dhaadannoo Dhimmoota Garaagaraa irratti Ibsuu.....	78
4.5.6. Waaqa Kadhachuufi Galateeffachuu	80
4.5.7. Waan Garaagaraatiif Wal Eebbisu	81
BOQONNAA SHAN: GUDUUNFAA, ARGANNOO FI YABOO	82
5.1 Guduunfaa	82
5.2 Argannoowwan.....	83
5.3 Yaboo	84
WABIILEE	85
DABALEE	
Dabalee A: Walaloowwan Shoobdoo	
Dabalee B: Gaafilee Af-gaafii	
Dabalee C: Gabatee Odeef-kennitootaa	
Dabalee D: Fakkiilee Qorannoon Sassaabaman	

BAAFATA FAKKIIWWANII

Fakkii 1:- KaartaaGodina Harargee Lixaafi Aanaa Xuulloo	3
Fakkii 2: - Hidda Latiinsa Gosa Oromoo Ituu	4
Fakki 3: Ulee Tumaa (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame)	42
Fakki 4: Meeshii (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame).....	43
Fakkii 5: - Gaaffaa (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame).....	43
Fakkii 6: Haxooftuu (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame).....	44
Fakkii 7: Guuza Shoobdoon Midhaan Tumaa Jiru (Qorattun: Amajji 8, 2009)	48
Fakkii 8: Eebba Uudaa (Qorattuun: Amajjii 19, 2009)	52
Fakkii 9: Akkaataa Midhaan Shoobdon Itti Tuman (Qorattuun: Amajjii 8, 2009).....	58

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

Afoolli ogummaa (wisdom) labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbuudha (Adunyaa, 2014: 166). Haaluma kanaan, Godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo keessattis afoolli dhalootarraa dhalootatti daddarbu hedduutuu jira. Osoo waa'ee afoolaa kana gadifageenyaan ilaaluu hin eegalin dura waa'ee Aanaa Xuulloo, iddoo qorannoon kun itti gaggeeffame, akka armaan gadiitti haa ilaalluu.

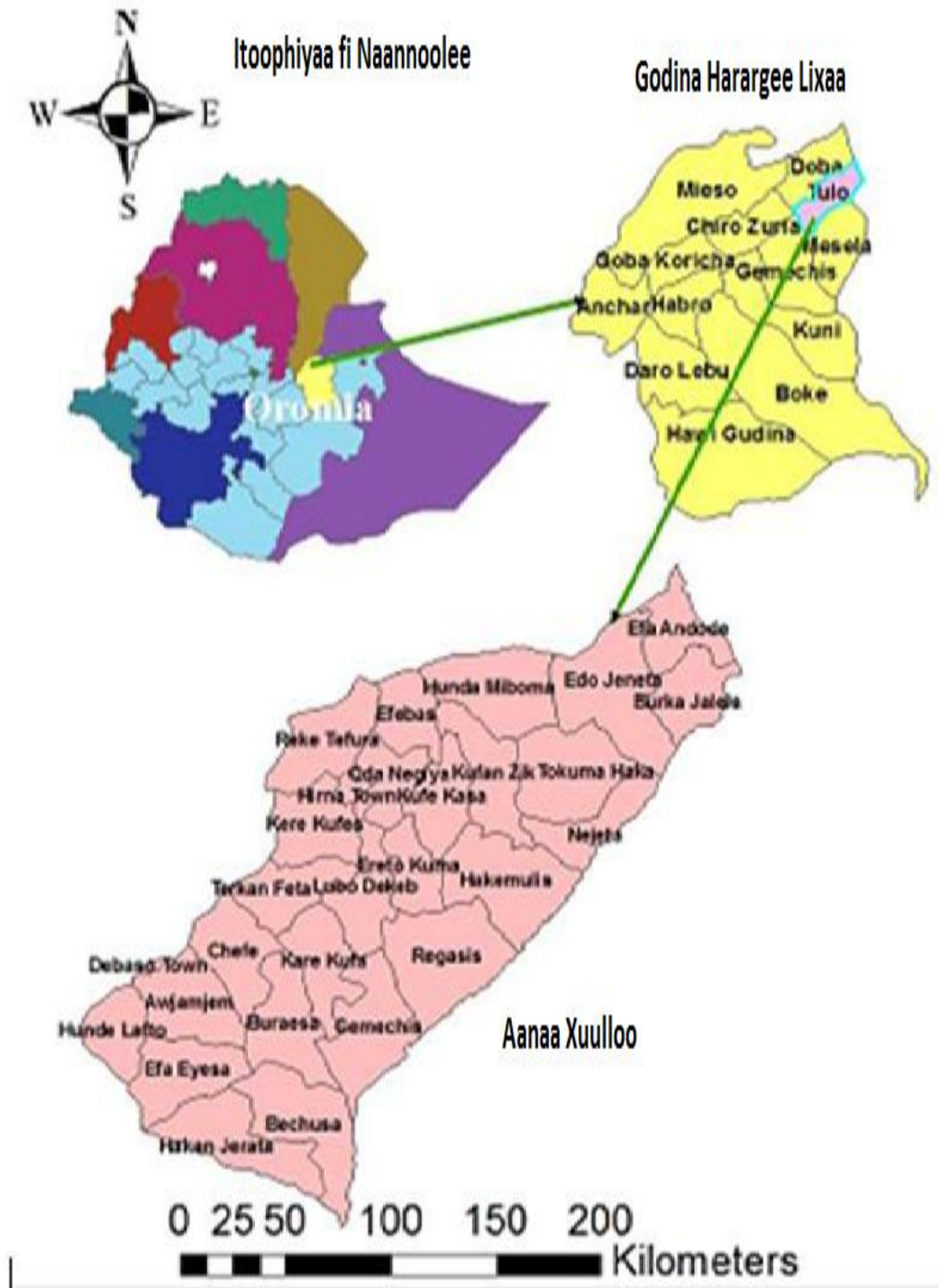
Aanaan xuulloo aanaalee Oromiyaan qabdu 309 fi aanaalee kudha salgan Godinni Harargee Lixaa qabu keessaa isa tokkoodha. Akka seenaan afaaniin himamu ibsutti, aanaan kun maqaa isaa kan argate maqaa ganda Xuulloo jedhamu, teessoo bulchiinsa aanichaa kan bara durii irraayi. Gandi Xuulloo jedhamu immoo maqaa namicha Xuulloo jedhamu kan iddoo gandichi itti argamuutti yeroo jalqabaaf mana ijaarratee jiraachaa tureefi namoota karaa saniin imaltuu deeman keessummeessuun beekame irraa moggaafame (Gabaasa Bulchinsa Aanaa, 2007:2). Aanaan Xuulloo baha Godina Harargee Lixaatti kan argamu yoo ta'u, teessoo bulchiinsa aanichaa kan ammaa Magaalaa Hirnaati. Magaalaan tuniis, magaalaa guddittii fi handhura Oromiyaa, Finfinnee, irraa kallattii bahaatti kiloomeetira 374 akkasumaas teessoo bulchiinsa Godina Harargee Lixaa kan taate Magaalaa Cirooti irraa immoo gara bahaatti kiloomeetra 42 fagaattee argamti. Aanaan kun kibbaan Aanaa Masalaatiin, kaabaan Aanaa Doobbaatiin, lixaan Aanaa Cirootiin, akkasumaas bahaan aanaalee Bulchiinsa Godina Harargee Bahaa jalatti kan argaman Aanaa Gooroo Guutuufi Aanaa Dadariin daangeeffama (Gabaasa Bulchinsa Aanaa Xuulloo, 2007:3). Aanaan Xuulloo gandoota baadiyyaa 30 fi kan magaalaa 3 of keessaa qaba. Magaalaleen aanicha keessatti argaman Hirnaa, Dabbasoo, Maxxaaqashaafi Burqaa ykn Caffee Gurraattii faadha. Bal'inni lafaa aanichaa immoo iskuweer kiloomeetrii 450 yoo ta'u haala qilleensaa baddaan 43.3%, baddadareen 53.7% fi gammoojjii 3% qoqqoodama. Walumaa galatti, aanichi lafa ol ka'aa (high land), lafa gad taa'aa (low land) fi sullullan garaagaraa kan baay'atu yemmuu ta'u gaarri guddichi aanichaa Gara Xiixaa yookiin Jabal Xiixaa; sululli guddaan aanichaa immoo Sulula Laga Gaaleettiiti. Maddi Laga gaaleettii kan argamuus aanaadhuma kana keessatti (Bulchinsa Aanaa Xuulloo, 2007:4).

Aanaan xuulloo waqtiilee badheessaa fi gannaa keessa rooba milii meetira 650 hanga 1200 kan argatu yo ta'u midhaan bal'inaan aanicha keessatti oomishamu bishingaafi

boqqoolloodha. Haa ta'uu malee, darbee darbee xaafii, garbuu, qamadii, fi midhaan zeeytaa ni oomishama. Aanaan kun Godina Harargee Lixaa keessatti oomisha kudraafi mudraatiin haalaan beekkama. Kana malees, Aanaan Xuulloo horsiisaafi gabbisa horii gaafaatiin ni beekkama. Haa ta'uu malee, akka ragaan gabaasa Waajjira Qonnaafi Misooma Baadiyyaa aanicharraa arganne ibsutti, yeroo ammaa lafti qonnaa fi kaloo loonii gara iddoo jimaatti geeddaramaa jirti (Gabaasa Waajjira Misooma Qonnaa, 2008:10) .

Akka ragaan lakkoofsa ummataafi manneenii bara 2007 ibsutti, baay'inni ummata Aanaa Xuulloo akka 147,384 ta'eefi sana keessaa 75,254 (51.06%) dhiira, 72,130 (48.94%) dubaraati. Baay'ina ummataa aanicha kana keessaa 133, 616 (90.66%) jiraattoota baadiyyaa yemmuu ta'an kana hafan 13,768 (9.34%) immoo warreen magaalaa keessa jiraataniidha. Jiraattoonni Aanaa Xuulloo irra caalaan—78.72% amantii Islaamaa hordofan. Kanneen hafan 20.04% Kiristiyaana Ortodooksii, 1.09% hordoftoota amantii Kiristaana Proteestaantiifi 0.06% immoo amantii Kaatoolikii hordofan. Irra caalaan jiraattoota Aanaa Xuulloo, jechuuniis dhibbeetaa 78.67 saba Oromoo yemmuu ta'an dhibbeentaan 19.96 saba Amaaraa akkasumaas dhibbeentaan 0.43 immoo saboota garaa garaa kanneen birooti. Jiraattoota Aanaa Xuulloo keessaa 82.91% Afaan Oromoo akka afaan tokkoffaatti, 16.69% Afaan Amaaraa, 0.4% immoo afaanota biraa akka afaan tokkoffaatti dubbatan (Giddugala Ejensii Istaatistiksii, 2007).

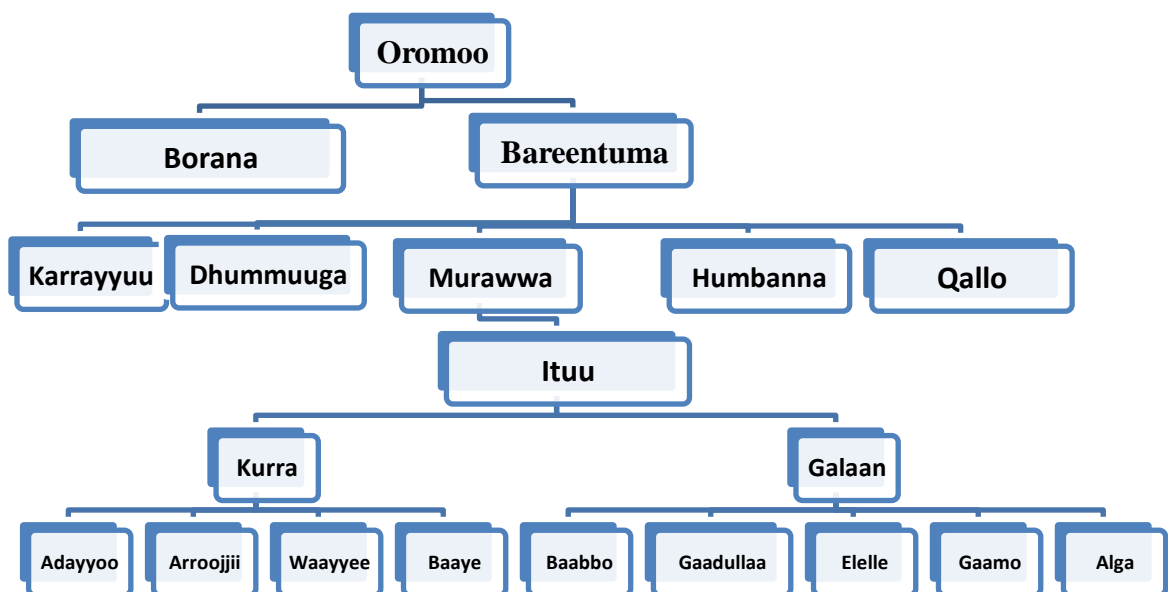
Fakkii 1:- KaartaaGodina Harargee Lixaafi Aanaa Xuulloo

Madda: - Waajjira Bulchiinsa Aanaa Xuulloo, Bara 2007

Haala qubsuma ummataa ilaachisee, Aanaa Xuulloos ta'ee guutummaa Godina Harargee Lixaa keessa kan qubatanii jiraachaa turaniifi jiran gosa Oromoo Ituuti (BATO, 2006). Akka maddeen wabii garaagaraafi odeeffannoon afaaniin manguddoota naannichaa irraa argamte muliftutti Ituun ilma Murawwaa yoo ta'u, ilmaan sagal qaba. Ilmaan saglan kunneen haadha lama irraa dhalatan. Haadhoonni isaaniis Kurraa fi Galaan jedhamu. Itichi haadha manaa Kurra irraa ilmaan afur kan qabu yemmuu ta'u isaaniis Adayyoo, Arroojjii, Waayyee fi Baayeedha. Afran ilmaan Kurraa kunniin waliigalatti 'Afran Mana Ituu' jedhamuudhaan beekkamu. Hadha manaa Galaan irraa immoo ilmaan shan qaba. Isaaniis, Baabbo, Gaadullaa, Elelle, Gaamoofi Alga jedhaman. Shanan ilmaan Galaan kunneen maqaa waliigalaa kan 'Shanan Mana Baabboo' ykn 'Shanaanoo' jedhamuun beekkaman. Walumaagalatti, Ituun gosoota gurguddoo sagal of jalaa qaba jechuudha. Gosoota Ituu kanneen keessaa kan baay'inaan Aanaa Xuulloos keessa qubatan Baabbo, Gaadullaafi Elelleedha (BATO, 2006). Haala hidda latiinsa gosa Oromoo Ituu armaan gaditti (Fakkiin 2) irratti argisiifameera.

Fakkii 2: - Hidda Latiinsa Gosa Oromoo Ituu

Madda: - Seenaa Oromoo hanga Jaarraa 16^{ffaa}

Dhaabbiilee hawaasaa garaagaraatuu Harargee Lixaa Aanaa Xuullo keessatti beekkama. Isaan keessaa warreen ijoon ta'an kan akka guuza, giistee, wadaaja, sirna gaa'elaafi sirna awwaalchaa maqaa dhawuun ni danda'ama.

Guuzni dhaabbiilee hawaasaa kan Oromoo Harargee biratti beekkaman keessaa isa tokkoodha. Guuzni jecha biraatiin daboo ykn jigii jedhamuuniis ni beekkama. Guboon jechootaa Afaan Oromoo Wirtuu Qorannoofi Qu'annoo Afaanoota Itoophiyaa (1999) jecha daboo jedhu akkas jechuun hiike, *"wal ta'iinsa namootaa, kan wal duukaa ba'anii nama biraa hojii gargaaran."* Kanaafuu, guuzni garee namootaa kan hojii nama dhuunfaa tokko irratti hirmaatanii hojii wal gargaaraniidha. Hojiileen guuzaan dalagamaniis hojiilee ooyruu kan akka qonna, facaasaa sanyii, akaaffii, dongorrii, harammaa, midhaan muraafi tumaa akkasumaas hojiilee biroo kanneen akka ijaarsa manaa faadha.

Akaakuun guuzaa haala itti kadhatamu irratti hundaa'uun bakka sadiitti qooduun nidanda'ama. Isaaniis guuza kadhannaa, guuza marroo fi guuza dimishaati. Guuzni kadhannaa gosa guuzaa kan namni tokko yeroo hojiin cimtuun isa qabatte gargaarsaaf namoota biroo hojii akka isa gargaaran kadhatuudha. Namni guuza kadhatee hojii isa gargaaran kun dirqama namoota isa gargaaraniif harka deebisuun irra hin jiraatu. Gosti guuzaa inni kun akaakuu hojii kamiyyuufuu ni kadhatama. Gosti guuzaa inni lammataa guuza marrooti. Akkuma maqaan isaa ibsutti, guuzaa marroo guuza namoonni murtaa'e tokko dabareedhaan hojii ittiin wal gargaaraniidha. Gosa guuza kanaa keessatti namni daboon ooleef ykn hojjeteef harka namoota isa gargaaranii ni deebisaaf. Guuzni dimishaa immoo gosa guuzaa kan namni intala kaadhimate tokko warra soddaa isaatiif namoota gara garaa kadhatee akka gabbartiitti hojii hojjetuufiidha. Karaa biraatiin haala afeerraa isaaniif taasifamu irratti hundaa'uun, guuza bakka gurguddaa lamatti qooduun ni danda'ama. Isaaniis, guuza oolmayaa fi guuza galfataati. Guuzni oolmayaa bakka hojiin itti hojjetamu sanitti dalagaa oolani yeroo dhiitu gara mana ofiitti galaniidha. Guuzni galfataa immoo guuzaa bakka hojiin itti dalagamu sanitti hojjechaa oolani galgala afeerraaf gara mana abbaa guuzaa galaniidha (Afgaafii, Ali Ahmad, 2009).

Akaakuun dhaabbiilee hawaasaa Harargee keessatti beekkamu inni biroo giisteedha. Giisteen dhaabbiilee hawaasaa kan dubartootaan geggeeffamu yemmuu ta'u inniis waaqeeffannaa ykn kadhannaa Waaqaatiif taasifama. Hirmaattoonni giistee guutumaa

guututti warreen dubartootaati—warreen dhiiraa hin hirmaatan. Wadaajiniis akkuma giistee kadhannaa Waaqaatiif godhama. Haa ta’uu malee, wadaaja irratti namoonni koorniyaa lachanu ni hirmaata. Wadaaja irratti abbaa wadaajaa eebbisuu, Waaqa faarsuu, nagaya kadhachuufi kkf itti geggeeffama. Gama biraatiin, dhaabbiileen hawaasaa sirna gaa’eelaa kan namoonni walitti dhufuun gurbaa tokko fuusisan ykn intala takka heerumsiisaniidha. Sirni awwaalchaa immoo sirna nama du’e tokko namoonni hedduun wal ga’uun itti awwaalaniidha (Afgaafii, Ali Ahmed, 2009).

1.1. Seen-duubee Qorannichaa

Dhalli namaa jiruufi jireenya isaa keessatti kallattiiniis ta’ee al-kallattiin, fooklooriitti dhimma bahuun isaa hin oolu. Jecha fookloorii jedhu Boswell & River (1962) akkas jechuun hiikan: “*Foklore is a generic term that designated to represent oralliterature, material culture, folk custom and folk art performance*” (f.11). Kana jechuun fooklooriin jecha waliigalaa (generic term) kan afoolaa, meeshaalee aadaa, duudhaa hawaasaafi artii duudhaa (hawaasaa) bakka buufamuun moggaafameedha. Akkuma yaada kanarraa hubannutti, afoolli damee fookloorii keessaa isa tokko.

Afoola jechuun karaa hawaasni tokko aadaa, muuxannoo, falaasama, artii, afaan, amantaa fi seenaa isaa afaaniin dhalootarraa gara dhalootaa ittiin dabarsu jechuudha (Dundes A. & Bronnes, 2007: 14). Akkuma fookloorii, afoolli jireenya hawaasa tokkoo keessatti iddoo guddaa qaba. Keessattuu, hawaasni gammoojjii Sahaaraatii gaditti argaman seenaa dheeraa beekkoomsaafi muuxannoo afoola gargaaramuun dhalootarraa dhalootatti akka daddabarsan Jeylan W. (2015) akkanatti ibse, “*Every African Society south of Sahara has a long history of tranismiting knowledge and human experience through the medium of oral tradition*” (f.15). Hawaasa kana keessaa tokko ummata Oromoo ti. Akka Ashenafi B. (2014) jedhutti ummanni Oromoo akkaataa itti waaqeeffatu, aadaa, duudhaa, seenaafi safuu isaa itti eeggatuufi hojiilee adda addaa keessatti dhaamsa garaa garaa kan waliif dabarsu, wal jajjabeessu, wal qeequufi ittin wal barsiifatu fooklooriitti fayyadamuuni.

Afoolli hawaasa tokko keessatti faayidaa guddaa qaba (Addisu T., 2012). Faayidaalee isaa kana keessaa tokko duudhaa, seenaafi beekkoomsa hawaasichaa tursiisuufi tokkummaa hawaasichaa cimsuudha (Melakneh M., 2005:13). Akkasumaas, Tasfayee M. (2007) akka itti aanu kanatti faayidaa afoolaa lafa kaa’e:

Afoolli, yeroo ammaas akkuma baroota hedduu duraatti, akka tajaajilaa jiru amanama. Hawaasni garaa garaa karaa ittiin ta'eewwan hawaasummaa, siyaasaa, diinagdeefi aadaa itti simataniifi geggeessan qabu. Karaan wantoota kanneen ittiin gaggeeffatan keessaa inni duraa afoola(f.10).

Faayidaalee afoola saba tokkoo gabaabsuudhaan ibsuun salphaa hin ta'u. Akkuma gosooti afoolaa hedduun jiranu faayidaaleen isaaniis hedduudha. Kana jechuunis tokkoon tokkoon gosoota afoolaa faayidaalee mataa isaanii qabu jechuudha. *"Faayidaaleen afoolaa isaan bu'uura ta'an bakka shanitti qoodamuu danda'u. Isaanis ibsuu, cimsuu, dabarsuufi miliquu, barsiisuufi to'achuu"*(Beekan G., 2016).

Gama birootiin, Jeeylan W. (2005) Summer wabeeffachuun waa'ee faayidaa afoola Oromoo akkana jedhe: *"The Oromo oral arts serve at least five extra-linguistic functions. These are cognitive, expressive, normative and educative, disruptive and cultural functions"* (f.22). yaada kanarraa akka hubannutti afoolli oromoo yoo xiqqaate tajaajila xinqooqaa shaniif oola. Isaanis beekumsaafi hubannoo cimsuu, ibsuu, duudhaa kan barsiisu, kan too'atuufi tajaajila duudhaa adda addaaf kan ooluudha.

Akaakuuwwan afoolaa keessaa tokko af-walaloodha. Jecha af-walaloo jedhu galmee jechootaa 'Random House Unbridged' jedhamu akka itti aanu kanatti hiike:

Folk song is a traditional or composed song typically characterized by stanzaic form, refrain, and simplicity of melody. In other words, it is a song created by the people of a country or region(online: www.randomhouseunbridged/dictionary/search.html .

Akkuma kanarraa hubachuun danda'amutti, af-walaloon sirba aadaa kan uunkaa of danda'e qabu, kan garee hawaasa tokkoon baafamee afaaniin dhimmoota garaagaraatiif ooluudha. Dhimmoonni garaa garaa kunneen hojiirratti wal jajjabeessuu, goota faarsuu, quuqaa keessa ofii ibsachuu, seenaa darbe wal yaadachiisuu, Waaqa faarsuu, daa'ima sossobuu, loon, uumamaafi midhaan faarsuudha (Assefa T., 2015; Mohammad A., 2013). Af-walaloon dhimma ooluuf, namoota irratti hirmaatan, akkasumaas bakka itti hojiirra oolu irratti hundaa'uun maqaa garaa garaatiin waamama. fakkeenyaaf shoobdoo, darassii, mirriysa, dikkoo, hooylee, uruursa daa'immaniifi kan kana fakkaataniidha.

Hawaasni Oromoo, gosoota af_walaloo kanneenitti gargaaramuun waa hedduu wal barsiisa yookiin ergaa waliif dabarsa. Haaluma kanaan, Oromoon Harargee afoola

afwalaloo kanneen akka shoobdoo, darassii, mirriysa, dikkoo, hoylee, uruursa daa'immanii, fi kan kana fakkaataniitti dhimma bahaa ture bahaas jira. Akaakuuwan af-walaloo, kanneen keessaa shoobdoon isa tokko yoo ta'u (Abdulaasix, 2015) inniis kan sirbamu tumaa midhaanii irrattiidha (marii garee: Ammaduu, 2009). Shoobdoon kan sirbamuus tumaa gosa midhaanii hundarratti osoo hin ta'in gosoota midhaanii bishingaafi boqqoolloo irratti . Kana malees, shoobdoon ennaa gosti midhaanii kunneen uleedhaan dhahamuun calleeffamu qofaadha kan sirbamu. Kana jechuun, shoobdoo yeroo midhaan horii irra oofuudhaan calleeffamu hin sirbamu jechuudha.

Akka ragaan qorannichaan argame mul'isuutti, shoobdoon yeroo baay'ee shanii ykn seeylii sadiin kan sirbamu yoo ta'u dabree dabree immoo shanii lamaan akka sirbamu danda'amu odeeff kennitoonni ni dubbatu. As irratti seeyliin ykn shaniin tokko jechuun garee namootaa kan baay'ina lamaa hanga jahaa qabu kanneen al tokkotti yeroo tumaa midhaan dhahaa wajjiin shoobdoo sirbaniidha.

Shoobdoon af-walaloo tumaa midhaaniitiin wal qabatan kan biroo kanneen akka hoylee (af-walaloo yeroo midhaan uudarratti guuramu dubartootaan sirbamu fi shororee (af-walaloo yeroo midhaan horii irra oofuun ykn yaasuun tuman sirbamu) irraa wantoota adda isa taasisu hedduu qaba. Tokkoffaa, uunkaan walaloo shoobdoo isa kan hoyleefi shororeetiin adda. Fakkeenyaaf, shoobdoon garee sadii kan namoota lamaa hanga jaha of keessaa qabuun wal jalaa qabaa jedhama ykn sirbama.

Kana malees, shoobdoon irra caalatti kan jedhamu ykn sirbamu warreen dhiiraatiini. Dubartoonni yeroo baay'ee midhaan tumuurratti ykn calleessuurratti waan qooda hin fudhaneef shoobdoo keessatti qoonni isaanii warreen dhiiraatiif hamilee kennuuf ililchuu ykn immoo kasha fi hoojjaa dhiheessuudha. Gara biraatiin, dubartoonni kan hirmaatan midhaan tumamu bakka biraarraa uudarratti guuruu waan ta'eef af-walaloon yeroo kana sirbamuus hoylee jedhama (Af-gaafii: Ali Ahmad, 2009).

1.2. Ka'uumsa Qorannichaa

“Ummanni Oromoo saba lafa bal'aarraa qubate, kan afaan loqodoota garaa garaatiin badhaadhe qabuufi saba afoolli isaa hammaaramee hin dhumneedha”(Sena G., 2008:1).

Haa ta'uu malee, sababoota garaa garaatiin afaan sabichaa, Afaan Oromoo, afaan

bareeffamaa ta'uu dhabuun bara dheeraa tureera. Afoolli sabichaas osoo hin qu'atamin yookiin immoo qu'annaa ga'aan irratti hin gaggeeffamin himamsa afaanii qofaan dhalootaa dhalootatti daddarbaa hamma har'aa eege. Kun immoo inni naannoo tokkoo naannoo birootti akka hin beekamneefi akka afoolli sabichaa yeroorraa gara yerootti dhabamaa deemu taasiseera.

Yaada kana Tasfaye T. (2012) akkas jechuun lafa kaa'e:

Since their conquest by Abyssinian emperors in the mid 19th century, the Oromo were denied free cultural space and political voice... The Oromo were forbidden opportunities for developing their own institutions and systems that they used to hand over from generation to generation... Cultural undermining and political marginalization were some of the conditions the Oromo were forced to bear (f.88).

Kanarraa akka hubachuun danda'amutti, ummanni Oromoo afaan, afoola, aadaa fi seenaa isaa babalisuu, guddisuu, barsiisuufi barreeffamaan olkaa'uu hin dandeenye. Sababni isaas, akka hayyicha kanaatti, danqaa gara siyaasaa irratti gaggeeffamaa tureedha.

Gara biraatiin Assefa J. (2010) akka jedhetti, hawaasni Oromoo akkuma ummata Afriikaa kanneen birootti afoolaafi seenaa, akkasumaas, aadaafi duudhaa isaa afaaniin dhalootarraa gara dhalootaa dabarsaa as ga'e (f.3). Haaluma wal fakkaatuun, Desta D. (2015) waa'ee hanqina qorannoo afoola Oromoo yoo dubbatu akkas jedhe: *"A number of studies have been conducted on different genres of folklore. However, as compared to other genres of folklore, the Oromo oral literature are not studied well"* (f. 47).

Kanaafuu, qorattuun mataduree "xiinxala shoobdoo, Af-walaloo tumaa midhaanii" jedhu irratti qorannoo akka geggeessitu kan kakaase tokkoffaan qorannoo shoobdoorratti dalagamte arguu dhabuudha. Inni lammaffaa shoobdoon hawaasa Oromoo Harargee biratti yeroo ammaa irraanfataamaa jiraachuudha. Walumaa galatti qorannoon kun gaafilee qorannoo armaan gaditti tarreeffaman irratti hundaa'uun gaggeeffamee bu'aawwan qorannoo kan shoobdoon walitti hidhata qaban argateera.

Gaaffilee qorannoo

1. Af-walaloon shoobdoo yoom, eessattiifi eenyuun sirbama?
2. Af-walaloon shoobdoo hawaasa Oromoo Harargee biratti tajaajila akkamii qaba?
3. Af-walaloon shoobdoo haala kamiin sirbama?
4. Af-walaloon shoobdoo dhaamsa akkamiifaa of keessaa qaba?

1.3. Kaayyoolee Qorannichaa

2.1.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa af-walaloo shoobdoo Godina Harargee Lixaa, Aanaa Xuulloo xiinxaluudha.

2.1.2. Kaayyoolee Gooree

Kaayyoowwan gooree qorannichaa kanneen armaan gaditti tarreeffamaniidha:

- Adeemsa tumaa midhaaniifi afwalaloo shoobdoo ibsuu.
- Tajaajila af-walaloo shoobdoo ibsuu.
- Akkaataa af-walaloon shoobdoo itti sirbamu addeessuu.
- Dhaamsa af-walaloo shoobdoo agarsiisuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Bu'aawwan qorannoo gaggeefame kanaan argaman qaamota adda addaatiif dhimmoota garaa garaa irratti faayidaa adda addaa ni laata. Tokkoffaa, af-walaloon shoobdoo maal akka ta'ee, akkasumaas yoomiifi eessatti akka sirbamu namoota waa'ee kanaa hin beekneefi dhaloota haaraya kan carraa qorannicha dubbisuu argatan ni barsiisa. Lammaffaa, bu'aan qorannoo kanaan argaman namoota mata duree kana irratti qorannoo gad fageenyaan geggeessuu barbaadaniif akka madda odeeffannoo lamaaffaatti ni tajaajila. Kana malees, firiin qorannichaan argaman shoobdoo bifa barreeffamaafi suur-sagaleetiin kaa'uudhaan akka af-walaloon kun hin banne ni taasisa. Dhumarratti, bu'aan qorannoo kanaan argaman qaamoota mootummaafi miti-mootummaa kanneen dhimmichi ilaallatu, akkasumaas fedhiifi quuqama qaban akka mata-duree kanatti dhiheenya qabu irratti qorannoo geggeessaniif akka fakkeenyaatti ni tajaajila.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Bu'aawwan argaman gadi fageenyaan akka qoratamaniifi dhugooma guddaa qabaatan taasisuuf, qorannoon kun karaa lamaan daangeeffame.—daangaa iddoo qorannichi irratti geggeeffameefi kan mata dureeti. Daangaan iddoo qorannoo kanaa Godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloti. Gama mata dureetiin immoo qorannoon kun xiinxala shoobdoo qofa

irratti kan murteeffameedha. Walumaa galatti, qorannichi xiinxala shoobdoo godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo qofa irratti kan daangeeffameedha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun sababoota garaa garaarraa kan ka'e hanqinoota tokko tokko ni qaba. hanqinoota kanneen keessaa inni jalqabaa odeefkennitoota waa'ee shoobdoo gadi fageenyaan beekan baay'inaan dhabuurran kan ka'e qorattuun yeroo lamaa sadii deddeebi'aa turte. Kana malees, qorattuun qorannicha kan gaggeessite hojii idilee barsiisummaa ishiitiin madditti waan ta'eef odeefkennitoota barbaadanii argachuun haalaan rakkisaa ture. Odeefkennitoonni argamaniis gaafiilee isaaniif dhihaataniif deebii sirrii kennuu dhabuun, akkasumaas qotee bultoonni aanichaa baay'inaan midhaan halkan waan tumaniif daawwannaadhaan odeeffannoo suur-sagalee argachuuf rakkoo guddaatu ture. Dabalataan, madda odeeffannoo lammaffaa dhabuuniis qorannoo kanaaf odeeffannoon bal'inaan argachuurratti rakkoo guddaa ture. Dhuma irratti, sababa hanqina maallaqaa irraa kan ka'e odeeffannoo sassaabuun haalaan rakkisaa ture. Haa ta'uu malee, tattaaffii qorattuun taasifteen qorannoon kun sadarkaa kanarra gaheera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.2. Hiikaafi Yaadota Bu'uuraa Fookloorii

2.2.1. Hiika Fookloorii

Jecha fookloorii jedhuuf hayyoonni garaa garaa hiikawwan garaa garaa laataniiru. Haa ta'uu malee, Dodsworth (2007) akkana jedhe, *“Despite the fact that most people attempted to define folklore, none of them gave definition of its wider decipline and representing wider human activities”* (f.8). Akka yaada Dodsworthitti, namoonni baay'een hiika fookloorii laachuuf tattaafatanillee, tokkolleen hiika damee qu'annaa ibsaafi gocha dhala namaa bal'aa kana bakka bu'uufi gahaa tahe hin laanne. Fakkeenyaaf, hiikawwan jecha kanaaf laataman keessaa inni hayyoota irra caalaa waliif galchuu fi hunda galeessa ta'e isa Dundes A. (1965) ti. Dundes (1965) jecha fookloorii jedhu akka itti aanu kanatti hiike: *“Folklore means the way people transmit culture, experiences, philosophy, art, belief, language, costume, food and its materials from one generation to another”*(f.3). Akka Dundes itti, fookloorii jechuun hawaasni tokko aadaa, muuxannoo, falaasama, artii, amantaa, afaan, uffannaa, nyaataafi meeshaalee isaa dhalootaa gara dhalootaatti kan ittiin eegge dabarsuudha. Hiikaawwan hayyoota adda addaatiin kennaman kanneen armaan gadii haa ilaallu.

Jechi 'Fookloorii' jedhu jechoota Giriikii lama, kanneen 'folk' fi 'lore', jedhamanirraa kan dhufe yoo ta'u, hiikni isaaniis wal duraaduubaan, 'ummataa' fi 'qabeenya ykn waan ummanni tokko waliin qabu' jechuudha (Dundes, 1965: 8). Hayyuun afoolaa Dundes jedhamu kitaaba isaa 'The Study of Folklore' jedhamu keessatti jecha 'folk' jedhu yoo salphisee kaa'u, waan hawaasa kamiyyuu wal fakkeessu irraa ka'uudhaan kanneen gamtaa uuman hundumaa ilaallata. Wanti isaan tokko godhuus akka isaan eenyummaa wal fakkaataa qabaatan isaan godha. Akka yaada kanaatti, hawaasni eenyummaa wal isaan fakkeessu qabaachuun jiraatu kun 'folk' jedhama.

Jecha 'lore' jedhuus Dundes yoo ibsuuf yaalu dameewwan ykn wantoota inni of jalatti hammatu tarreessuudhaani. Tarreeffamni kuniis, raagoo, af-seenaa, durdurii, baacoo, mammaaksa, hibboo, eebba, abaarsa, arrabsoo, kakuufi kkf dha.

Akka Dorson (1972) jedhutti fooklooriin dhimmoota barbaachisaa beekoomsa aadaa ummata tokkooti (f.35-36). Akka Addisu (2012) keessatti wabeefatametti, Peakn fi Yank (2004) fooklooriin akka uunkaawwan aadaa kan afaaniin dhalootarraa dhalootatti daddarbaniiti (f.135). Gama biraatiin, Pareds (1968) akka Addisu T. (2012) keessatti wabeefatametti fooklooriin gosa damee qu'annaa kan irra caalatti waa'ee 'gareewwan addaa' kan akka garee umrii, garee hojii, garee namoota biyya tokko keessa iddoo murtaa'aa tokko jiraatanii, yookiin garee sabummaa ykn gosa bu'ureeffatanii qu'atuudha.

Dodsworth (2007) immoo hiika fookloorii akka itti aanu kanatti lafa kaa'e:

Folklore, in broder sense, is a group-oriented and traditional based creation of group or individuals, reflecting the expectations of the community as an adequate expression of its cultural and social identity; its standard and values are transmitted orally, by imitation or other means. Its forms include language, literature, music, customs, handcrafts, architectures, and other arts (f.4).

Akka hayyicha kanaatti, fooklooriin kalaqa garee hawaasa tokkoo kan aadaa bu'ureeffatee, aadaafi eenyummaa hawaasichaa calaqqisuudha. Kana malees, unkaan fookloorii afaan, og-barruu, muuziqaa, duudhaa, ogummaa harkaa, bobboca (architecture) fi artiiwwan biroo of keessaa qaba.

Akka Boswell & River (1962) Mac Edwaard Leech wabeeffachuun jedhanitti, fooklooriin jecha waliigalaa kan duudhaa, amantaa, barsiifata, jechamootaa, sirbootaa fi kkf ibsuudha. Gabaabumatti, fooklooriin kuufama beekoomsaa garee hawaasa tokkooti. Fooklooriin uunkaa aartii kan seenaa hedduu of keessatti hammatu jechamootaafi kan afaan dubbiitiin daddarbuun hojiirra ooluudha.

Walumaagalatti, hiikaawwan armaan olii garaagarummaa qabaatanillee wantoota isaan wal fakkeessan hedduutu jira. Akka hiikaawwan kanneen irraa hubannutti, fooklooriin damee qu'annaa kan beekoomsa, duudhaa, ogummaafi artii... hawaasni tokko baroota dheeraaf kuufatee itti tajaajilamu qu'atuudha.

2.1.2. Qoqqoodamaafi Faayidaa Fookloorii

Qoqqoodamni fookloorii wantoota fookloriin of jalatti qabatu hundumaa bifa qindaa'een akka hubannu waan nu taasisuf, mata duree kana jalatti akaakuuwwan fookloorii ilaaluuf yaalla.

Fooklooriin damee qu'annaa wantoota dhalli namaa itti gargaaramu hundumaa of keessatti hammatu akka ta'e hiikawwan armaan olitti laataman irraa hubachuun ni danda'ama. Haa ta'uu malee, qoqqoodama fookloorii kanneen hayyoonni garaagaraa laatan ilaaluun barbaachisaadha. Akkuma hiika fooklooriitti, qoqqoodama fookloorii hayyoota adda addaatiin kennaman gidduus garaagarummaan ni jira.

Desta (2015) Sims & Stephens wabeeffachuun akka itti aanu kana jedhe:

Sims and Stephens (2005) categorize genres of folklore based on their particular characteristics and how they are expressed. They identified three broad categories as verbal, material and customary. In these categories, what they called verbal is obviously oral literature while customary attributes to social folk custom. Performing folk art is distributed amongst other genres as music is to oral literature but instruments used to play music are included under material culture (f.2).

Akka yaada hayyoota kanaatti, fooklooriin bakka gurguddaa sadiitti qoodama. Isaaniis fookloorii afaanii (verbal), kan meeshaalee (material) fi kan duudhaa (customery) ti.

Peak & Yank (2004) Addisu (2012) Keessatti wabeefatamuun akka itti aanu kanatti wantoota fooklooriin of keessatti hammatu ibsan:

There has been much interdisciplinary debate solving African folklore and its various derivatives such as folklorist, social, folk custom, performing folk arts, material culture, folk songs, and folk narratives and so on. Folklore is sometimes understood in the broad sense of all forms of orally transmitted traditions, including material cultures, its central emphasis have commonly been on verbal genres" (f. 135).

Ibsi kanaa olitti kenname akka mul'isutti, qoqqoodama fookloorii, isa Afrikaa, ilaalchisee wal mormiin guddaan akka jiruufi fooklooriin wantoota akka duudhaa hawaasaa, raawwii (raawwannaa) artii, meeshaa aadaa, af-walaloofi seeneessoowwan of keessatti hammatu hubanna.

Dorson (1972) dameewwan fookloorii gurguddoo afuri addaan baasee lafa kaa'e. isaaniis: og-afaan (afoola), meeshaalee aadaa, duudhaa hawaasaafi raawwii artii hawaasaa dha. Yaada Dundes (1965) laate kanarraa fookloorii akka wantoota kanneen akka raagoo, af-seenaa, dur durii, baacoo, jechamoota, hibboowwan, dhaadannoowwan, eebba, abaarsa, arrabsoo, baacoo, nagaa- wal gaafannaa fi dhaammannaa, fi kkf of keessatti hammatu hubachuun ni danda'ama. Kana malees, fooklooriin wantoota akka uffannaa, shubbisa,

diraamaa aartii, muuziqaa instrumentaalii, dubbii qolaa akkasaafi bakka buusa of keessatti hammata.

Akka Dastaa (2015) jedhu irraa hubachuun danda'amutti, dameewwan ykn akaakuuwwan fookloorii kunniin dameelee xixiqqoo addaa addaatti qoqqoodaman. Fakkeenyaaf, afoolli makmaaksota, dur durii, af-walaloo, af-seenaa, raagoo, hibboofi kkf of jalatti hammata. Meeshaaleen aadaa immoo aadaa uffannaa (costume), faayaa aadaa, ijaarsa aadaa fi kkf itti qoqqoodamuu danda'a. duudhaan hawaasaa, gama birootiin qoricha aadaa, amantaa, taphoota addaa addaa, kabaja ayyaanota garaagaraa fi kkf itti qoqqoodama. Aadaan raawwannaa immoo shubbisa, diraamaa, fi sirba aadaa of keessatti hammata.

2.2. Maalummaa, Amalootaafi Faayidaa Afoolaa

2.2.1. Maalummaa Afoolaa

Yaadrimeen afoolaa bal'aadha. Maal akka hammatuufi hin hammannellee adda baasuun nama rakkisa. Akka guutuu addunyaatti hundagaleessa ta'ee hawaasa mara keessatti argama . Afoola ibsuu ykn hiika laachuu keessatti wantoota rakkoo uuman keessaa tokko kana. Hanga ammaatti ibsoonni hayyoota garaa garaatiin kennamaa turan kanaaf qeeqa jalaa bahuu dadhaban.

Afoolli yeroo jalqaba maqaan isaa moggaafame irraa kaasee, ibsa isaa irratti wal mormiin yeroo dheeraaf tureera. Hiikaawwan kennamaa turan keessaa hedduun isaanii qabeenya garee hawaasaa irratti xiyyeeffatuudha. Kaan ammoo garee hawaasaa irratti xiyyeeffatuudha. Waan fedhe irrattuu haa xiyyeeffatuu hiika afoolaa irratti wanti walii galame hinjiru. Afoola salphaatti ibsuun rakkisaa kan taasisan keessaa tokko amala gosa barnootichaa (discipline)ti. Marsaan internetii 'New World Encyclopedia' jedhu irratti yaanni ibsame tokko afoola hiikuun rakkisaa tahuu sababa isaa waliin akka itti aanu kanatti kaa'a:

Oral literature generally refers to the body of material, in a variety of forms, that expresses the traditions of a particular culture. There is no clear-cut definition of the term "oral literature" mainly because academics of different disciplines study the same material from completely separate perspectives (www.newworldencyclopedia.org).

Kanaafuu, hiika jecha ‘afoola’ jedhuuf hayyoota garaagaraatiin laataman jidduutti adda addummaa guddaatu jira.

Akka Adunyaan (2014) jedhutti, afoolli ogummaa (wisdom) labata tokkorraa kan biraatti afaaniin darbuudha (f.166). Kanamalees, Abdulbaasix Kadir (2015) akka itti aanu kanatti jecha afoola jedhuuf hiika laate:

Afoolli seenaa afaaniin dhalootarraa dhalootatti dabru yoo ta’u, kuniis bifa oduu durii, makmaaksa, hibboo, sirba (aadaa) ykn af-walaloo weedduu, geerarsaafi haala birootiin dhihaachuu danda’a.

(www.academia.edu.org/afoola-mirriisa-harargee/html).

Akka yaada kanaatti, afoolli seenaa afaaniin dhalootarraa dhalootatti daddarbuudha. Kana malees, afoolli waan himamsa afaaniitiin daddarbu ta’uu isaa hubanna. Haa ta’uu malee, hiikni kuni hanqina qaba. Hanqinni isaas afoola akka seenaa qofaatti ilaalu isaati.

Akka Boswell & River (1962) jedhanitti afoola jechuun kuufama beekkoomsa murteessaa, falaasamaafi ogummaa (wisdom) hawaasa barreessuufi dubbisuu hin dandeenyeeti. Kanarraa kan hubannu afoolli beekkoomsa hawaasa barreessuufi dubbisuu hin dandeenye keessatti afaaniin dhalootarraa dhalootatti daddarbu ta’uu isaati.

Insaaykloopidiyaan marsaa interneetii kan ‘wikipedia’ jedhamu afoolaaf hiika yemmuu laatu akka itti aanu kana jedhe:

Oral literature is a broad term which may includes ritual texts, curative chants, epic poems, musical genres, folk tales, creation on tales, songs, myths, spells, legends, proverbs, riddles, tongue twisters, word games and life stories or historical narratives (www.wiki.dictionnaire.org).

Yaada kana yoo cuunfinee keenyu, afoolli uunkaa artii itti fayyadama jechootaa kan afaaniin daddarbu akka ta’eedha.

Okpehewo (1992) afoolli akka waan raawwataan tokko dubbatuufi akkamitti, gareeniis ta’ee nama lamaan yeroo raawwii san argisiisan, dubbatan hundumaa dabalata (ff.42-43). Kanarraa kan hubannu afoolli og-afaan afaaniin daddarbu ta’uu isaati. Kana malees, ergaa kan dabarsu waan dubbatamu sana qofa odoo hin ta’in haalli itti dubbatamulleen dhaamsa cimaa qaba.

Akkuma kanaa olitti ilaaluuf yaalletti, hiikni afoolaaf kenname hedduudha; garaagarummaas qabu. Haa ta’uu malee, hiikaawwan sanneen keessa garuu, qabxiin tokko wal isaan fakkeessu jira. Innis, haala lufummaa (daddarbiinsaa) afoolaati. Lufummaan

afoolaa afduudhaa (oral tradition) irratti xiyyeeffachuu isaa kallattiifi alkallattiin (directly or indirectly) tuqaniiru. Kana jechuun garuu dhuguma akka hiikaawwan sanneen keessatti mul'ate, afoolli lufummaan isaa afduudhaa irratti qofa kan daangaheedha jechuu miti.

Afoola akka og-afaaniitti wanti og-barruudhaan adda isaan taasisu hedduudha. Akka yaada Finnegan (2012) lafa keessetti afoolli kallattii dubbii afaaniitiin yoo ibsamu ogbarruun immoo kallattii dubbii barreefamaatiin ibsama. Itti dabalees, afoolli ruqoota aadaa hedduu kan of keessaa qabu ta'ullee amaloota akkuma og-barruu ammayyaa kamiyyuu ni qabaata.

Okpehewo (1992:69) “...a piece of oral literature may be initially composed by one person but presented by a different person...” jechuudhaan afoolli yeroo jalqabaa nama tokkoon akka baafamuu ykn kalaqamuu danda'uufi sana booda namni kamiyyuu akka itti fayyadamuu danda'u ibsa.

Sims & Stephen (2005) Addisu T. (2012) keessatti wabeeffatamuun, raawwannaan gocha addeessaa kan hirmaannaa, muuxannoo gammachuufi kan deebii barbaadu akka ta'e haala armaan gadiitiin lafa kaa'an:

Performance is an expressive activity that requires participation, heightens our enjoyment of experience, and invites response. In order for a performance to “happen,” a recognized setting must exist (we have to know a performance is taking place) and participants (performers and audience) must be present (f.128-129).

Walumaagalatti, hiikaawwan afoolaaf kennaman kanneen armaan olitti tarreeffaman irraa akka hubannutti afoolli wantoota dhaloota tokkorraa isa itti aanutti afaaniin darbu yoo ta'u akaakuuwwan afoolaa immoo af-walaloo, seeneessoowwan, hibboo, makmaaksa, arrabsoo, eebba, abaarsaafi kkf of keessaa qaba.

2.2.2. Amaloota Afoolaa

Afoolli amaloota gosoota fookloorii biroorraas ta'ee wantoota biroorraa adda isa taasisu hedduu jira. Amaloonni afoolaa kunneenis hayyoota adda addaatiin haala addaa addaatti ibsaman. Kana ilaalchisee barruuwwan sakata'aman keessaa isaan muraasa armaan gadii akka fakkeenyaatti haa ilaallu.

Akka barruun marsaa intarneetii African oral literature jedhu tokkorraa argame ibsutti amaloota afoola adda taasisu keessaa tokko itti fayyadama afaaniitti. Afoolli itti

fayyadama makmaaksootaa, jechamootaa, suureessa (imagery), dubbiiwwan qolaa, raagoo, ‘liirikii’, fi kan kana fakkaataniin badhaadhaa ta’uu isaatitu adda isa taasisa. Kana malees, amalli afoolaa inni biroo iddoo ykn naannoo irratti raawwatu qabaachuudha. Amalli afoolaa sadaffaan, akkabarruu marsaa intarneetii kanaatti, amala itti fayyadama wal diddaa (confilict) ti. Afoolli hedduun wal diddaa addaa addaa irratti kan ijaaramuudhaan ergaa ykn dhaamsa barbaadame dabarsa (<http://www.academia.edu.com/African-oral-literature/htm>).

Addunyaa (2014) amaloota afoolaa jaha lafa kaa’e. Amaloonni kuniis kanneen armaan gaditti tarreeffamaniidha.

- a. Qaama isaaniirratti jijjiiramni ta’uu: - Yaada kana yoo ibsu afoolli afaaniin dhalootarraa dhalootatti waan daddarbuuf bakka tokko tokkotti yeroo irraanfate yaadrimee isaa fudhachuudhaan hawaasni jecha mataa isaatiin deebisee lammata dhiheessa.
- b. Miidhagina qabaachuu: - amalli afoolaa inni biraa miidhaginaa qabaachuu yoo ta’u kuniis kan ta’uu danda’eef irra deddeebii jechootaafi caasaalee wal qoomanii, irra deddeebii dhamsagootaafi filjecha isaati.
- c. Gochaafi yoomeessa qabaachuu: - haalli dhiyeenya afoola tokkoo gocha irratti hundaa’a; yeroofi iddoon akkasuma afoolaaf barbaachisaadha. Kana malees, hirmaattoonni jiraachuu qaba.
- d. Qindoomina qabaachuu: - afoola keessatti gaaleewwan, ciroowwaniifi himoonni faayidaa laatan qindoomina qabu.
- e. Aadaa faanuu : -Aadaan daawwitii jiruufi jireenya hawaasa tokkoo waan ta’eef afoolli hawaasa tokkoos kan aadaa isaarraa maddeedha.
- f. Qabeenya hawaasaa ta’uu: afoolli kan ummataati. Kana jechuun miseensota hawaasaatiin kalaqamee kan ummanni hundi itti fayyadamu malee kan namni tokko qofti ittiin waamamuu miti (f.166-169).

Akka Shallon Mooren barreeffama hin maxxanfamin kan yaadannoo barnootaatiif qopheesite keessaatti ibsitetti afoolli amaloota og-barruudhaan adda isa taasisu kanneen armaan gadii qaba:

- ***Hawaasa bal'aan kalaqamuu ykn baafamuu:*** - kana jechuun afoola kan kalaqu nama tokkollee yoo ta'e akka qabeenya hawaasichaa namni san keessatti argamuutti ilaalama. Abbaan fedheeyyuu kan afoola kana kalaqe ana jechuu hin danda'u.
- ***Ni raawwataman malee hin barreeffaman:*** - yaanni kun kan ibsu afoolli dubbii afaaniitiin dabaalamee gocha qaamaatiin raawwatama.
- ***Galuumsa murtaa'aa irratti hojiirra ooluu:*** - afoolli faayidaa kan kennuu danda'u galuumsa isaa isa sirrii irrattiidha. Fakeenyaaf, akka yaada hayyuu kanaatti geerarsa lolaa mana gaddaatti hin geeraramu; haaluma kanaan, uruursa daa'immanii tikseen loonii iddoo loon tiksitutti hin alalaafu. Kanaaf, amalli afoolaa inni tokko galuumsa murtaa'aa keessatti hojiirra ooluu isaati jedhama.
- ***Waltajjii yoomeessaafi raawwannaa qabaachuu:*** - afoolli akkuma amala kanaa oliitti ilaalletti yeroofi bakka itti raawwatamu qaba (f. 3).

Wamitilaan akka Wanyenya W. (2013) keessatti wabeeffatamuun ibsetti, afoolli amaloota afur qaba. Amalli afoolaa inni jalqabaa, akka hayyicha kanaatti, qooddattoota ykn hirmaattoota (characters) qabaachuudha. Jamaa afoolaatiiif wanti dhama qabuufi gurraafi ijatti akka tolu godhu qooddattoota ykn hirmaattoota afoolichaati. Amalli kun keessumattuu seeneessoowwan akka dur durii keessatti bal'inaan mul'ata. Amalli afoolaa inni biraa yoomeessa isaati. Yoomeessi yeroofi bakka gochi afoolichaa itti raawwatamuudha. Amalli afoolaa inni sadaffaan immoo itti fayyadama afaaniiti. Afoolli afaan ogummaawaa (artistic language use) itti fayyadamuun isaa amala adda isa taasisuudha. Akaakuu afoolaa hundumaa yoo ilaalle itti fayyadamni jechootaa, gaaleewwanii fi himaa kan miira namaa harkisuufi dhageettii gurraatiif toluudha. Akka yaada hayyuu Waamitilaa jedhamu jedhetti, amalli afoolaa inni maayyii ergaa (theme) isaati. Afoola akka miidhagina ykn mi'aa qabaatu kan taasisu tattaaffii hubannaa ergaa isaatiif dhaggeeffatoonni godhan irraa madda (316-317). Walumaagalatti, hayyuun kun amaloota afoolaa kan lafa kaa'e miidhagina (aesthetic beauty) isaa irratti hundaa'uudhaani.

2.2.3. Faayidaa Afoolaa

Afoolli faayidaawwan hedduu qaba. Qu'attoonni fookloorii hedduun bara duriifi ammaallee hawaasni barateefi hawaasa gamis-barate keessatti itti fayyadamni afoolaa kan fuulleeffate haala siyaasaa, hawaasummaafi dinagdee yeroo murtaa'aa isaan keessa jiraatan isaan mudateef deebii laachuufidha (Addisu, T., 2012).

Georges fi Jones (1995) kallattii bu'aa afoolli tokko hawaasaaf qabuun yoo ibsan

Through folklore people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained (f.314) jedhu.

Kunis afoolli hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Afoola gargaaramee hawaasni wal barsiisa, duudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannana, walbashannansiisa. Hawaasni bifa 'ammayoomeen' har'a seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchu dhakaa bu'uura kan tahe, beekumsa afoolaa irra dhaabbateeti. Har'as duukaa jira; boorus biraa hinhafu. Bifuma walfakkaatuun hayyoonni kunneen (f.170), irratti itti dabaluudhaan faayidaa afoolaa, "...it is the case that in folklore implicit world views principles and themes are made explicit," jedhu. Kunis, afoolli hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadani otoo homaa hindhoksin akka ifa baasu agarsiisa Kana jechuun afoolli daawwitii hawaasni tokko ittin ilaalamu akka tahe agarsiisa.

Akka Addunyaa (2014) ibsetti afoolli faayidaawwan armaan gadii qaba.

- a. **Afoolli haala yeroo ibsuufi ta'iinsota kuusuu:** - hawaasaa fi haalli isaa martinuu jijjiiramaadha. Jijjiiramni kuniis kan diinagdee, hawaasummaa, amantii, siyaasaa fi aadaa bu'ureeffate ta'uu mala. Bu'aa ba'ii hawaasaafi milkaa'ina isaa faana bu'aalee kuusee kan tursiisu afoola.
- b. **Afoolli hir'inaafi cimina hawaasa keessatti mul'atu addaan baasa:** kun jechuun maal akka ta'e fakkeenyaafi ibsa Addunyaan (2014) kennamerraa kan hubannu afoolli nama ofwallaalee amba firoomfatu qeequuf, haaluma kanaan isa hawaasa keessatti wantoota gaariin beekkamu faarsuufi jajjabeessuuf akka fayyadu hubanna.

- c. **Afoolli onnachiisuuf oola:** - kana Adunyaan (2014) yoo fakkeenyaan ibsu akkas jedhe, “Oromoon yeroofi haala addaa addaa keessatti dabeesatti onnee, ballamitti seexaa, dagatetti qalbii horuuf afoolatti fayyadama”.
- d. **Jalaa miliqsuu:** - namni kamiyyuu haala keessa jiruun wal cinaa qabee afoola tokkotti dhimma bahuu danda’a. (Afoolli) kan hawaasaa waan ta’eef itti isa hin gaafachiisu (f.169-173).

Akka Wanyenya W. (2013) Bukenya et al wabeeffachuun ibsetti afoolli faayidaalee afur qaba. Isaaniis bashannansiisuu, dadammaqsuu, hawaasoomsuu (socialization)fi shaakala afaan ogbarruuti. Akka hayyuu kanaatti bashannansiisuun faayidaa afoolaa isa guddaadha. Kuniis waan ilmi namaa hunda dura gammachuu barbaaduuf afoolatti gargaaramee of kofalchiisuu, sammuu ofii muddama hojiifi rakkoo garaagaraarraa of gadi lakkisiisuuf; akkasumaas, qabsoo jireenyaa keessatti waan isa mudatu hundumaa obsaan akka keessa lufuuf afoolatti dhimma ba’a (f. 316).

Kana malees, akka Wanyenya W. (2013) jedhutti akka qorannoo Nakkazi (2000) geggeesiteen bira geessetti afoola mana baruumsaa keessatti daa’imman barsiisuun bu’aa hangan hin jedhamne qaba. Bu’aawwan isaa kana keessaa inni ijoon itti fayyadama afaaniifi dandeettii dhaggeeffachuu, dubbachuufi hubachuu daa’immanii ni cimsa. Itti dabalees, duudhaa hawaasaa akka barataniifi safuufi hooda hawaasichaa akka eeggataniif barnoonni afoolaa barbaachisaadha(f.317).

Akka Wamitila (2003) Wanyenya (2013) keessatti wabeeffatamuun ibsametti afoolli waan hin beekne tokko ummata barsiisuuf ni tajaajila. Fakkeenyaaf og-afaanoonni (oral narretives), af-walaloowwan, makmaaksoonni, hibboowwan fi kkf hawaasa barsiisuu keessatti ga’een qaban guddaadha (ibid). Walumaagalatti, afoolli hawaasa tokko ni barsiisa yoo jennu, hawaasichi afoolatti gargaaramuun waan hin beekne ittiin wal barsiisa, akkasumaas aadaafi seenaa isaa dhalootarra dhalootatti ittiin dabarsa jechuudha.

Faayidaan afoolaa inni sadaffaa akka Wamitila (2003) Wanyenya (2013) keessatti wabeefatamuun ibsametti, qajeelfama jiruufi jireenya hawaasa tokkoof barbaachisuufi hawaasichi itti gargaaramu laachuudha. Kana jechuun afoolli dhimma murteessa haala

qabatamaa hawaasa tokko keessa jiruuf falaafi mala ittiin keessa lufan waliif laachuuf faayidaa kenna jechuudha.

Akka Beekan Gulummaa (2017) barreeffama hin maxxanfamin kan marsaa intarneetii irratti gad dhiise keessatti lafa kaa'etti, afoollii faayidaawwan shan qaba. Isaaniis:

- a. **Ibsuuf** : Gosti afoolaa tokko tokko,fakkeenyaaf oduu durii, gaaffilee bu'uura ta'an kan sammuu namoota naannoo murtaawaa (kkeessumattuu daa'imman) jiraatanuuf deebii kennuuf yaalu kan akka jaaffilee namaa, mukaa, bineensa, kkf maaltu uume jedhaniif debii laatu
- b. **Cimsuuf** : Sadarkaa beekumsaa yeroon haayyameef irratti hundaa'ee ofis ta'e naannoo isaa ibsuuf ykn hubachuuf akkuma yaalii godhu, ibsaafi hubannoo isaa kana hordofee dhaabbileefi aadaalee isaa afoolaadhaan cimsa ykn gad-dhaaba. Guyyaa dhalootatii eegalee hanga du'a isaatti gochaalee raawwachuu qabu, maaliif akka raawwachuu qabu, amansiisa.
- c. **Miliquuf** : Dhalli namaa bu'aa bayii jireenya isaa keessatti kan isa mudatu jalaa miliquu barbaada. Bu'aa bayii jireenyaa kana jalaa miliquuf afoolatti fayyadama. Jireenya nuffisiisaa kolfaan dabarsa. Addunyaa haaraa keessa seenee gammachuu waliin qooddatee jiraachuu fedha.
- d. **Barsiisuu**: Gosoon afoolaa hedduun keessumattuu kanneen akka sheekkoo, mammaaksa, hiibboo, geerrarsa, walaloo, sirboota adda addaa kkf. Amala gaariifi tooftaalee jireenyaa barsiisuuf nifayyadu. Seera nyaataa, dhugaatii, uffannaa, taa'umsaa, haasaa, kkf. adeemsa dhala namaa barsiisuuf fayyadandha. Jiruufi jireenya hawaasaa keessatti bu'aalee arjummaan, tattaafannaan, tokkummaan, kkf. qaban nu hubachiisu.
- e. **To'achuuf**: - Gosooti afoolaa mala ykn tooftaa jireenyaatiifi amala gaarii barsiisanu, amaloonni hawaasa biratti jibbamanu akka hin babal'annes to'achuu nidanda'u. Hattuummaan, sobuun, doqnummaan, garaa-jabummaan, kkf amala gadhee ta'uu ibsu: Akka miseensonni hawaasaa irraa of-eeggatanu akeekkachiisu; nitoo'atu. Raawwilee hawaasa biratti fudhatama qabanuufi jibamanu adda baafachuun akka qajeelfamaatti akka itti fayyadamanu nitaasisu. Kaayyoon afoolaa sabni tokko haala inni itti jiraatu barsiisuuudhaan miseensi hawaasaa kamiyyuu akka hordofu gochuudha.

2.3. Af-walaloo

Af-walaloon akaakuu fookloorii keessaa damee afoolaa keessatti argama. Jecha af-walaloo jedhuuf, akkuma fookloorii fi afoolaa birootti, hiika waalta'aa fi kan hunda waliif galchu hanga ammaatti hin argamne. Jecha kana hayyoonni garaa garaa haala garaa garaatiin kan hiikan yoo ta'u, isaan keessaa galmeen jechoota 'Random House Unbridged' jedhamu akkas jechuun af-walaloof hiika laate:

Folk song is a traditional or composed song typically characterized by stanzaic form, refrain, and simplicity of melody. In other words, it is a song created by the people of a country or region (online: <http://www.random-house-unbridged.com>).

Akka kanarraa hubannutti, af-walaloon amala aadawaa (traditional) yookiin kan barreeffame, kan uunkaa istaanzaa, irradeddeebii fi yeedaloo salphaa qabaachuun beekkama. Kanamalees, af-walaloon namoota naannoo yookiin biyya tokko keessa jiraataniin kan qooddatamu ta'uu isaa hubanna. Yaaduma kana deeggaruun Lincon (2011) akkana jedhe, “*Folk songs are words or simply songs that are composed by a people of a country and pass on orally from one generation to another*” (f.7). Kana jechuun, af-walaloon jechoota ykn muuziqaa hawaasa tokkoon baafamee afaaniin dhaloota tokkorraa kan itti aanutti darbuudha

Akka insaaykiloopidiyaa the Great Plain jedhamuutti, af-walaloon jechootaafi muuziqaa afaaniin dhaloota tokkorraa isa itti aanutti, keessumattuu, garee hawaasaa tokko keessatti daddarbuudha. Akka insaaykiloopidiyaa kanaatti af-walaloon balad—sirba seenaa himu; laayirikii—sirba osoo seenaa hin himne miira namaa ibsu; akkasumaas, sirboota hojii kan akka uruursa daa'immanii, sirba yeroo hojii fi sirba shubbisaa ta'uu danda'a. Af-walaloon baalaadii—sirba seenaa waan ykn nama tokkoo seeneessu; af-walaloon lirikii—sirba miira namaa osoo seenaa hin himne ibsu; akkasumaas, sirba hojii—sirba akka uruursa daa'immaniifi sirba gocha dhala namaa cimsu ta'uu danda'a (Marsaa Interneetii: <http://www.greatplainencyclopedia.org/folk-song>).

Dodsworth (2000) waa'ee amaloota walaloowwan af-walaloo ilaalchisee akkas jedhe: “*Folk song is a song usually of simple or artless character, originating and handed down among the common people; or a song imitation of this type*” (f.6). Yaada kanarraa kan hubannu af-walaloon akaakuu sirbaa kan salphaa fi ogummaa-maleessa ta'ee ummata

barreessuufi dubbisuu hin dandeenye keessatti afaaniin baafamuun dhalootaa dhalootattidarbuudha.

Akka Dodsworth, (2007) itti af-walaloon sirba beekkamaa aadaa yookiin sirba haala kanaan kalaqameedha jechuun lafa kaa'e. Kun kan nu hubachiisu af-walaloon gosa sirba aadaa ykn sirba ammayyaa kan haala sirba aadaa irraatti hundaa'e ta'uu isaati.

Abrahams (1999) akka jedhutti immoo af-walaloon madda odeeffannoo xiinhawaasaa isa barbaachisaa yoo ta'u, sirbichi waa'ee hawaasichaa suduudaan ibsuu baatullee dandeettii ykn human xurree saaquufi eeruu qabaachuun ga'ee guddaa taphata. Af-walaloon jiraachuu kan danda'u ummata hin baratin kanneen leenjii idilee hin qabneefi warreen namoota baruumsa ammayyaa qabanitti dhiyeenya hin qabne keessatti (f.200).

Yaaduma kana cimsuun Terseglave (1987) akka itti aanu kana jedhe, *"The authentic role of folk song is not of primary importance; much important are its functional elements in the social environments of the song, a kind of social structure of the song in all its instances of a lining context"*. Kana jechuun ulaagaan ga'ee af-walaloo ittiin murteeffamu miidhagina isaa osoo hin ta'in faayidaa inni naannoo hawaasichi jiraatu keessatti akaakuu hawaasa af-walalichi irratti xiyyeeffatuufi galuumsa isaati.

Af-waalaloon sirba aadaa ykn sirba nama dhuunfaan kalaqame kan uunkaa buufata walaloo, irra deddeebiifi salphummaa yeedalootiin beekkamuudha. Gabaabumatti, af-walaloon sirba namoota biyya tokko ykn naannoo tokko jiraataniin kalaqamuun tajaajilarra ooluudha. (www.mariamwebster.onlinedictionary.com/folk-song/January, 2017).

Af-walaloon sirba ummata biyya tokko ykn naannawa tokko keessa jiraatan keessaa burquun kan afaaniin weellisaa tokkorraa isa biraatti ykn dhaloota tokkorraa kan itti aanutti daddarbuufi kan haala garaagaraatiin argamu kan amaloota salphummaa (simplicity), yeedaloo ergaa (modal melody) fi walaloo seeneessoo (narrative verse) qabaachuudhaan beekkamu ykn sirba namni dhuunfaa kalaqe kana mala kanneen qabu ta'uu danda'a (Marsaa Intarneetii: <http://www.randomhouseunbridged/dictionary/folk-song/html>).

Akka Dodsworth (2007) jedhutti yeroo ammaa af-walaloon akka ogummaa artii hawaasaa kan galuumsaafi yoomeessa wajjiin geeddaramaa deemuudha. Yeroo

ammaa af-walaloon ogummaa hawaasaa kan galuumsaafi yoomessa jijjiiramaa deemmu keessatti haala miidhagaan waan hawaasaa dhaloota itti aanuuf dabarsu akka ta'etti ilaalama (Marjetize, 2001:31).

Haala af-walaloon tokko itti qu'atamuu danda'u ilaalchisee Dodsworth (2007) akka itti aanu kanatti lafa kaa'e:

Folksong, along with humour, exists within a people's shared acknowledgement of issues. To understand the nature of folksong one must think of them as a species which can grow for thousands of years, the seeds of which may be spread to foreign regions where they are subject to new environments, standards and understandings (including misunderstandings), and sometimes grafted on to other versions of themselves and/or entirely fresh examples. Folk songs are an organic phenomenon and each representation of the song or any part of the song, whether in print, replayed from a recording or performed, is but a 'snapshot (photograph)' of the song in transition. Folk song can be presented in any genre and encompasses nearly all genres, in that all songs can become folk songs if they pass into folk culture (f.15).

Yaada kanarraa akka hubannutti, af-walaloo hubachuuf namni tokko af-walaloo akka mi'eessituu waggoota kumoota hudduuf biqilee guddatu kan sanyiin isaa biyyoota alagaa biroottillee faca'utti ilaaluu qaba. Kana malees, af-walaloon ta'eewwan orgaanikaawaa kanneen tokko tokkoon isaanii bifa barreeffamaa, sagalee, suur-sagalee ykn raawwiitiin daddarbu ta'uu danda'a.

2.4. Yaaxxinaalee Xiinxala Afoolaa

Yaaxxinaalee afoolaa hedduutuu hayyootaan dhiyaatee xiinxalaafi qu'annaa afoolaatiif hojiirra oolaa jira. Yaaxxinaaleen qorannoo afoolaa kanneen durii yaaxxina Xiinhiikaa (Semantic Theory), yaaxxina foormalistii (Formalist theory), yaaxxina safuufi hawaasummaa, yaaxxina ibsaa (expression theory), yaaxxina walmadaallii (comparative theory) fi kkf turan. Yeroo ammaa garuu afoola qorachuuf yaaxxinaaleen baay'inaan hojiirra oolan yaaxxina faayidaa (functionalism theory) fi yaaxxina haalawaa (contextual theory) dha. Kanumarraa ka'uun qorattuun yaaxxina faayidaafi haalawaa gargaaramuun af-walaloo shoobdoo xiinxalteerti.

2.4.1. Yaaxxina Faayidaa (Functional Theory)

Akka yaada yaadannoo koorsii ‘Literature and Criticism)’ jedhamu irraa argametti, yaaxxinoota xiinxala afoolaatiif oolan keessa inni kan jalqabaa yaaxxina faayidaa/ tajaajilaa (functionalism theory) dha. Yaaxxinni kun, aadaa ummataa keessatti faayidaa inni kennu maal akka ta’e, jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti ga’een inni taphatu, malli ittiin qoratamu Afaan Ingiliziitiin ‘Functionalism’ jedhamee beekkama. Mala qorannoo kanatti fayyadamuun adda durummaan kan beekkamu ‘Malinowski’ jedhama. Kana malees, raagoowwaniifi firiiwwan afoolaa kanneen jireenya ummataa keessatti faayidaa qaban gadifageenyaan qorachuun kan beekkamu ‘Wiliam Bacon’ jedhama (Literature and Criticism, f. 84).

Wiliam Bascom faayidaa akaakuuwwan afoolaa maal akka ta’an uummata keessa galee bu’aa qorannoo isaatiin argisiiseera. Akka Bascom ibsetti:

- Akaakuuwwan afoolaa akka siidaa bakka tokko dhaabbatanii kan hafanii miti
- Akaakuuwwan afoolaa ni guddatu, ni jijjiiramu, ni fooyya’u
- Akaakuuwwan afoolaa aadaa ummataa wajjiin walitti hidhatiinsa waan qabaniif ilaalchaafi falaasama isaa ni addeessa.

Akka yaada kanarraa hubannutti, hayyuuwwan yaaxxina faayidaa, qaama hawaasaa garagaraa fi hariiroo isaanii walbira qabiinsa qaamaatiin (organic analogy) addeessuu irratti xiyyeeffata. Xiinxalli hayyoota yaaxxina tajaajilaa barbaachisummaa ta’eewwan hawaasaa qorata; kuniis, tajaajilichi hawaasa murtaa’aa tokko akka guutuu isaanii bakka bu’utti ilaalama.

Yaaxxinni tajaajilaa yaaxxina Xiinhawaasaa (sociology) kan xiinxalaafi hubannaa hariiroo hawaasaa tokko tokkoof oolu keessa isa guddaadha. Yaaxxinni kun maaliifi akkamitti caasaan hawaasaa tokko hawaasicha keessatti akka hojiirra oolu faayidaa isaanii lafa kaa’uuf tattaafata (Bascom, 1996).

2.4.2. Yaaxxina Haalawaa (Contextual Theory)

Hayyuun beekkamaan ‘Richaard Doorsan’ jedhamu akka ibsetti yeroo ammaa kana yaaxxina haalawaa (contextual theory) mala qorannoo afoolaa ta’eeti addunyaa mara irratti beekkameera. Keessumattuu qorattoota lammiiwwan Ameerikaa biratti beekkumsa argatee bal’inaan qorannoon raagoowwaniifi akaakuuwwan afoolaa kanneen yaaxxina qorannoo kana hordofuun gaggeeffamaa jira.

Qo’ataafi qorataan raagoowwani yaaxxina haalawaa qorannoo afoolaa irratti hundaa’ee oggaa qorannoo gaggeessu qabxiiwwan armaan gaditti tuqaman madaallii keessa galcha ykn akka qabxiiwwan bu’uura qorannootti itti fayyadama.

- A. **Dalagaa (Performance):** - ummata keessatti raagoowwaniifi akaakuuwwan afoolaa kanneen akkamitti dhiyaatu kan jedhu adda durummaan madaallii keessa galchuun qorannoo gaggeessuudha. Kana jechuun aartistiin dandeetti addaa qabu tooftaa fi malli itti fayyadamee dooyyaa ummataa irratti dhiheessu maal akka ta’e addaan baasanii qorachuu akka ta’e hubachuu barbaachisa
- B. **Hirmaattoota (Audience):** - Qorataan akaakuuwwan afoolaa adda addaa yaaxxina haalawaa (contextual theory) itti yoo fayyadamu waa’ee hirmaattoota afoolaas ni qorata.kana jechuun hirmaattoonni dooyyaa afoolaa irratti hirmaatan isaan kami? Firiwwan raagoos ta’e akaakuuwwan afoolaa kanneen dooyyaa irratti dhihaatan ga’een hirmaattootaa maali? Umriifi saalaan adda ba’u moo hin ba’an? Gaafiiwwan jedhaniif qorataan yaaxxina kanatti fayyadamu deebii kenna. Kanaafuu, hirmaattoonni dalagaa (performance) haala ittiin simatan, dinqisiifachuu isaanii ykn tuffii argisiisan, yoo dalagaan dogoggore sirreessuuf tattaaffii goochuu, ykn callisanii ilaaluu isaanii qoarchuudha.
- C. **Yoomeessa (Setting):** - Qorataan yaaxxina haalawaa (contextual theory) itti fayyadamee raagoowwaniifi kanneen afoola waytii qoratu iddoo, yeroofi haala itti dhiyaatan kan ilaaluudha.kana irratti iddoo yoo jennu akaakuuwwan afoolaa bakka kamitti dalagaman? Dooyyaa kamirratti dhiyaatan? Bakkeetti moo galma keessatti dalagaman? Bakkeewwan itti dhiyaatan maaliif filataman? Gaafiilee jedhaniif kan ittiin deebii laataniidha.yeroos yoo jennu addaan qoqqoonnee kan ittiin ilaalluudha.

Ganama, waaree,ganna, birraa, bona, arfaasaafi kkf akka ta'e ni hubatama. Garuu, inni guddan akaakuuwwan yeroo bifa kanaan ibsuu otoo hin taane yeroo keessa maaltuu jira? Aadaa, amantii,ilaalchaafi safuun ummataa yerootti irkatee, ykn yeroo wajjiin walsimatee akkamitti dhiyaatu? Falaasamni ummataa akkamitti calaqqisa? Gaafiiwwan jedhaman deebii akka argatan qorannoon kan ittiin gaggeeffamuudha.

D. Meeshaawwan (Ethnographic Objects) : - Akaakuuwwan afoolaa dooyyaa irratti dhiyeessuuf meeshaawwan garaa garaa ni barbaachisan.meeshaawwan dalagaa afoolaatiif filatamuu malan hojiiwwan kalaqaa dhiyaatan miidhagina akka gonfatan gochuu danda'a.kana malees,meeshaawwan kum akkamitti oomishaman,eenyu akka oomishe, fakkoommii maaliitiif akka bakka bu'an hayyuun qorannoo raagoos ta'ee firiwwan afoolaa kanneenii ni qoratu. Bifuma kanaan akaakuun huccuu dalagaa raagootiif ta'u mala qorannoo kanaatiin addeeffama.

E. Qabiyyee fi Bifiyyee (Content and Form): - akaakuuwwan raagoofi kanneen dooyyaa irratti dhiyaatan qabiyyee fi bifiyyee isaaniitiin qoqqoodamuun qorannoon irratti gaggeeffama.

Qorannoo kana keessatti qorattuun yaaxxina faayidaafi haalawaa filachuun faayidaa, qabiyyee fi caasaa af-walaloo shoobdoo xiinxalteerti.

2.5. Itti Fayyadama Afoolaa fi Af-walaloo Ummata Oromoo Biratti

Afaan kamiyyuu keessa ogbarruun ni jira; kuniis, kan barreeffamaa ykn kan hin barreeffamin ykn afoola ta'uu danda'a (BATO, 1995:1). Afaan Oromoo afoolaan gabbataa akka ta'e yoo ibsu barruuleen BATO (1995) akka itti aanu kana jedhe: *"Afoolaan gabbataa kan ta'e Afaan Oromoo weedduu aadaa kan adda addaa kan akka weedduu gootaa (lolaa), weedduu daboo, sirba jaalalaa, siyaasaa, cidhaafi kkf ni argama"* (f.1).

Wanyenya (2013) akka itti aanu kana jechuun itti fayyadama afoolaa ibse. *"So far from dying under the impact of western ways, oral literature remains a vigorous art, rooted in rural communities but flourishing too in the towns"* (f.317).

2.6. Xiinxala Qabiyyee

Xiinxala qabiyyee jechuun qu'annaa saayinsaawaa qabiyyee waliigalteeti. Kuniis qu'annaa qabiyyee kan hiika, galuumsaafi xiyyeeffannoo ergaa wajjiin wal qabsiisuun kan qu'atamuudha.

Xiinxala qabiyyee ilaalchisee hayyoonni addaa addaa hiika addaa addaa laataniiru. akka Prasad (2008) Berelson(1952) wabeeffachuun barreessetti, xiinxalli qabiyyee mala qorannoo kan kaayyoo (objective), sirna qabeessummaa (systematic) fi ibsa hammamtaa (quantative description) qabiyyee waliigaltee mul'isuudha (f.174). Akka Prasad (2008) holisti (1968) wabeeffachuun lafa kaa'eetti immoo, xiinxalli qabiyyee mala hubannoowwan (inferences) amaloota murtaa'oo ergaa waliigaltee sirna qabeessummaafi kaayyoo irrattti hundaa'uun adda baafaman ittiin qu'atamuudha. Karaa biraatiin, Prasad (2008) keessatti wabeeffatamuun Krippendorft (1980) xiinxala qabiyyee akkas jechuun hiike, *“Content analysis is defined as a research technique for making replicable and inferences from data to their context”* (f.175). Prasad (2008) akka yaada hayyoota hedduu cuunfuun lafa kaa'etti, xiinxalli qabiyyee seeroota mala saayinsaawaa sadii mirkaneessa. Isaaniis:

- a. **Kaayyummaa (Objectivity):** kana jechuun, xinxaalliin akka qu'attoonni adda addaa odeeffannoo wal fakkaatan akka argatanitti seeroota bu'uraa kan ifa ta'an irratti hundaa'a jechuudha (Satu & Helvi, 2007).
- b. **Sirna Qabeessummaa (Systematic) :-** Kana jechuun immoo qabiyyeen tokko itti dabaluuufiis ta'ee irraa hir'isuun kan gaggeeffamu seeroota dhaabbataan (consistently) hojiirra oolaniini. Kuniis carraa odeeffannoowwan yaada qoratichaa deeggaran qofa itti dabaluu hambisa (Satu & Helvi, 2007).
- c. **Waliigalummaa (Generaliziblity):** - kana jechuun bu'aawwan qoratichaan argaman haalota wal fakkaataa kanneen biraatiif hojiirra oolfamuu danda'a.

Gama biraatiin Satu & Helvi (2007) xiinxala qabiyyee ilaalchisuun akka itti aanu kana jedhan, *“Content analysis is a method that may be used with either qualitative or quantitative data and in an inductive or deductive way”* (f.107). Kanarraa akka hubannutti, xinxalli qabiyyee mala qorannoo akkamtaa keessattiis ta'ee qorannoo hammamtaa keessatti faayidaa laachuu ni danda'a.

2.7. Sakatta'a Barruu Wal Fakkii

Shoobdoo ilaalchisee qorannoon kallattiin godhame argamuu baatullee, barruufi kitaabni tokko tokko kan waa'ee shoobdoo ilaalchisee barreeffaman ni jiru. Wal fakkeeniyi garaa garummaan isaan qorannoo kanaa waliin qaban bifa armaan gadiitiin dhiyaata.

Barruu waa'ee shoobdoo irratti barreeffame keessaa tokko kan Waajjirri Aadaa fi Turiizimii Godina Harargee Lixaa bara 2007 barreessuun ol kaa'eedha. Wal fakkeenyi barruun kun qorannoo kana wajjiin qabu maalummaa shoobdoo faayidaafi akkaataa shoobdoon itti sirbamu, shoobdoon yoomiifi eessatti akka sirbamufi walaloowwan shoobdoo hamma tokko dhiyeessuu isaati.

Haa ta'uu malee barruun kun qorannoo kanaan garaa garummaa bal'aa qaba. Kuniis, barruu kana keessatti ibsi maalummaa shoobdoo gahaan hin kennamne. Itti dabaluun, qabiyyeen walaloo shoobdoo hin laatamne. Akkasumaas, faayidaan shoobdoo walaloo wajjiin wal qabsiisuun ibsi gahaan itti hin kennamne. Kana malees, waa'ee caaseeffama walaloowwan shoobdoo wanti tuqame hin jiru. Dabalataan, wantoonni tumaa dura, yeroo tumaafi tumaa booda ta'an hin kaafamne. Akkasumaas hoodaafi safuun shoobdoon wal qabatan hin ibsamne. Meeshaaleen tumaa ibsamuu dhabuuniis garaa garummaan barruun kun qorannoo kanaa wajjiin qabu keessaa isa birooti.

Waa'ee shoobdoo ilaalchisee barreeffamni qorannoo kanaan wal fakkaatu inni biraa kitaaba Mijuu Ogbarruu kan Awwal Sa'idiin barreeffame keessatti isa mata duree shoobdoo jedhu jala kaa'ameedha. Barreeffamni kun wal fakkeenyi fi garaa garummaan qorannoo kanaa wajjiin qabu ni jira. Wal fakkeenyi inni qorannoo kanaa wajjiin qabu keessaa tokko maalummaa shoobdoo ibsuudha. Kana malees, barreeffamicha keessatti qabiyyeen shoobdoo walaloo wajjiin hamma tokko dhiyaataniiru. Itti dabalee, akkaataan shoobdoon itti shoobdeeffamu xinnaatullee hammi tokko ibsameera. Akkasumaas, walaloowwan shoobdoo hammi tokko kitaabicha keessatti tarreeffamaniiru.

Garaa garummaa barreeffamichi qorannoo kanaa wajjiin qabu keessaa inni jalqabaa shoobdoo tumaa bishingaa qofa wajjiin wal qabsiisee ibsuu isaati. Inni lammataa immoo, kitaabicha keessatti, hirmaattoonni shoobdoo eenyufaa akka ta'an ifatti kaa'amuu dhabuudha. Itti dabalees, faayidaafi qabiyyee shoobdoo hamma tokko ibsuuf yaalullee kamtuu faayidaa akka ta'eefi kamtuu qabiyyee akka ta'e adda hin baafne. Akkasumaas,

kitaabicha keessatti waa'een caaseeffama walaloowwan shoobdoo wanti tuqame dhabamuun isaa garaa garummaa kitaabichi qorannoo kanaa wajjiin qabu keessaa isa biraati. Kana malees, kitaabichi wantoota tumaa dura, yeroo tumaafi tumaa booda ta'an ibsuu dhabuun garaagaummaa inni qorannoo kanaa wajjiin qabu keessaa isa biraati. Dhumarratti, kitaabichi kun akka qorannoo kanaatti hoodaafi safuu tumaafi shoobdoon wal qabatan hin ibsine.

Afwalaloon hojii qorannoo kanaan walfakkaatu kan wiirtuu jiildii 8 keessatti koree waaltina Afaan Oromootiin qophaa'e darassii dha. Darassiin afwalaloo hojii hawaasa Oromoo Harargee biratti yeroo hojii kanneen akka akaaffii, dongorriifi harammii faa itti gargaaramanii dha. Jiildii kana keessatti qabiyyee fi walaloon darassii bal'inaan ibsamuu baatanis, hamma tokko ibsamaniiru. Garaagarummaan qorannoo kanaafii darassii wiirtuu kanarratti ibsame immoo meeshaaleen yeroo darassiidhaa itti gargaaraman hin ibsamne. Qorannoon afwalaloo shoobdoo irratti dalagame kun immoo faayidaafi qabiyyee, hoodaafi safuu afwalaloo shoobdoon walqabatan, meeshaalee tumaa yeroo shoobdoo itti gargaaraman, wantoota tumaa dura, yeroo tumaafi tumaa booda ta'an addaan baasuun ibseera.

Afwalaloon hojii qorannoo kanaan walfakkaatu kan biraa dikkoo dha. Wiirtuu jiildii 8 keessatti qorannoon diikkoorratti geggeeffame dikkoon afwalaloo hojii kan Godina Harargee Lixaa keessatti beekamaa ture ta'uu ni ibsa. Kun qorannoo kanaan wal isa fakkeessa. Akkasumas jiildii kana keessatti qabiyyeen dikkoo walaloo isaa waliin sirriitti dhiyaataniiru. Qorannoo kanaafi kan dikkoo wanti gargar taasisu dikkoon afwalaloo hojii kan dubartoonni yeroo midhaan tumaniifi daakan akka dadhabbiin itti hin dhagahamne taphachaa hojjatanii dha. Kana malees meeshaaleen tumaa yeroo dikkoo itti gargaaraman jiildii kana keessatti hin ibsamne.

Qorannoo kanaan afwalaloon hojii walitti dhiyeenya qabu kan biraa sirna midhaan dhahiinsa Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Toleefi Sadeen Sooddoo kan wiirtuu jiildii 8 keessatti dhiyaatee dha. Sirni midhaan dhahiinsaa kun qotiyyoo irra oofaa midhaan kan dhahanii dha. Afwalaloon kun naannoo Harargeetti shororee jedhamuun beekama. Shororeefi qorannoon kun (shoobdoon) afwalaloo garagaraa qabu. Shororee yookaan sirna midhaan dhahiinsaa kana keessatti afwalaloo qotiyyoo faarsuutti dhimma bahan.

BOQONNAA SADI: IJAARSAAFI MALA QORANNOO

3.1. Seensa

Akkuma boqonnaa tokko keessatti ibsametti xiyyeeffannaan qorannoo kanaa inni guddaan maalummaa shoobdoo ibsuufi qabiyyee isaa qaacceessuudha. Kaayyoo kana fiixaan bahuuf, malleen ijaarsa qorannoo saayiinsaawaafi qorannichaaf mijaawaa ta'an hojiirra oolfamaniiru. Boqonnaa kana keessatti malli qorannoo, hirmaattootaafi iddattoon qorannichaa, meeshaaleen odeeffannoon itti sassaabbamani fi malli qaacceessa odeeffannoo akka armaan gadiitti dhihaataniiru.

2.8. Saxaxa Qorannoo

Qorannoo kana keessatti saxaxni (malli) qorannoo hojiirra oolu mala akkamtaati. Akka Margaret A. et al (1997) lafa keessetti, malli qorannoo akkamtaa malleen biroo caalaa, qorannoowwan dhimma saayinsii hawaasaatiin wal qabate irratti geggeeffaman keessatti isa mijaawaafi bu'a qabeessa.

Odeeffannoo qorannichaaf barbaachisu funaanuuf mala qorannoo akkamtaa fayyadamuun kan funaanamu ta'ee, akaakuun qorannichaa qorannoo addeessaa (descriptive research)ti. Gaaffiin qorannichi deebisuuf qabatee ka'e mala akkamtaa kanatti yoo fayyadame deebisuu danda'a jedhamee waan itti amanameef mala kana fayyadamuun barbaachise.

2.9. Hirmaattotaafi Iddattoo Qorannichaa

Mata duree kana jalatti, hirmaattoonni qorannoo kanaa eenyu faa akka ta'an, akka sumaa iddattoon hangamii akka fudhatameefi mala iddatteessuu kamiin akka fudhataman dhiyaata.

2.9.1. Hirmaattota Qorannichaa

Hirmaattonni qorannoo kanaa, jiraattota Godina Harargee Lixaa Aanaa Xuullooo yoo ta'an, isaanis kanneen waa'ee shoobdoo gad fageenyaan beekan ykn manguddoota fi, ogeeyyiin afaanii, aadaafi seenaa qorannichaa keessatti hirmaataniiru.

Kanaafuu, hirmaattota qorannichaa bakka sadiitti qoonnee ilaaluu dandeenya. Isaaniis, qonnaan bultoota iddoo midhaan itti tumamu (uuda) kanneen mala iddatteessuutiin filatamaniifi kanneen yeroo shoobdoo sirban argaman, manguddootaafi namoota waa'ee shoobdoo gadifageenyaan beekan, fi ogeeyyii afaanii, aadaafi seenaa kanneen godinicha keessatti waajjira aadaafi turiizimii keessa hojjetaniidha.

2.9.2. Iddattoofi Iddatteessuu

Hirmaattota armaan olitti eeraman kanneen hundumaa qorannicha keessatti fudhachuun waan hin danda'amneef, iddattoon barbaachisaadha. Mata dureeleen kanatti aanan mala iddattoofi iddatteessuu qorannichaa ibsu.

2.9.2.1. Iddattoo

Hossein T. (2015) mala akkamtaa keessatti iddattoo xiqqaa kaayyooratti hundaa'anii filatamanirratti qorannoo gaggeessuu akka barbaachisummaa jalqabaatti lafa kaa'a. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofatti osoo hin taane, sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatamuu danda'a. Dhimma kana Clithia W. et al (2014) yoo ibsan, "*The issue of sampling emerges at defferent points in the research process,*" jedhu (f. 61). Kun ammoo dhimma iddattoon filatamaniif adeemsa qorannoo keessatti yaadota ijoo maddisiisuufidha.

Kanaafuu, iddattoon qorannoo kanaaf filatamu sadarkaa sadiitti qoodama. Sadarkaa duraarratti iddattoo afgaafiituu filatame. Iddattoon kun manguddootaafi namoota waa'ee shoobdoo gadifageenyaan beekan kan of keessaa qabuudha. Baay'ina iddattoo kanaa, dursanii murteessuun rakkisaa ta'ullee (Hossein T. 2015), namoota sadii hanga shanii ta'uu danda'a. Kanaafuu, qorannoon kun iddattoo af-gaafii namoota shan filate.

Iddattoon sadarkaa lammaffaa immoo, iddoowwan af-walaloon shoobdoo itti sirbamu (uuda) filachuudha. Baay'inni iddattoo kanaa uuda sadii of keessaa qaba. Odeeffannoon iddattoo kanarraa sassaabamu daawwannaan yoo ta'u, iddattoon kun kan namoota yoomessa uumamaa keessatti shoobdoo jechaa midhaan tuman, meeshaalee tumaa midhaaniif itti gargaaramanifi af-walaloon shoobdoo akkamitti akka sirbamu irraa waraabameera.

Iddattoon inni sadaffaa fi kan maayyii ta'e isa ogeeyyii afaanii, aadaafi seenaa kan of keessatti hammatuudha. Namoonni iddattoo kana keessatti filataman, kanneen beekumsafi ogummaa mata durichaan walitti hidhata qaban kanneen odeeffannoo waa'ee shoobdoo ni qaban jedhamuun tilmaamamaniidha. Fakkeenyaaf, warreen waajjira aadaafi turiizimii keessa hojjetaniifi waa'ee afoolaa, aadaafi afaanirratti hojii barreeffamaa gumaachaniidha. Iddattoon kun namoota afur kan of keessaa qabuudha. Meeshaan iddattoo kanarraa odeeffannoo ittiin sassaabbame marii garee (focus group discussion) dha.

2.9.2.2. Iddatteessuu

Qorannoo kana keessatti iddattoowwan barbaachisan kan ittiin filaman mala iddatteessuu kaayyoo (purposive sampling) fi hammargee (availability sampling) tiin. Iddatteessuun kaayyoo iddattoo afgaafiifi iddattoo marii garee filachuuf hojiirra oolaniiru. Akka Hossein T, (2015) jedhutti qorannoo mala akkamtaatiin hojjetamu keessatti iddatteessuun kaayyoo baay'ee murteessaadha. Malli iddatteessuu kun iddattoo sadarkaa garaa garaarratti filachuuf nama gargaara. Iddatteessuun dabaraa dabarsaa immoo iddoowwan shoobdoo itti sirbamu ykn uuda midhaan itti tumamu filachuuf hojiirra ooleera.

2.10. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Meeshaaleen odeeffannoon ittiin sassaabamu sadi hojiirra oolfamaniiru. Isaaniis, afgaafii, daawwannaa fi marii gareeti. Meeshaaleen kunneen tartiibuma kanaan kan hojiirra oolfaman yoo ta'u, bal'inni ibsa isaanii akka armaan gadiitti dhihaataniiru.

2.10.1. Afgaafii

Afgaaffiin meeshaa funaansa odeeffannoo kan baay'ee murteessaa ta'e bifa gaaffii banaa ta'een gaafatameedha. Yaada kana John W. (2005) yoo ibsu akkana jedhe, *"The interview is one of the main data collection tool in qualitative research. It is a very good way of assessing people perceptions"*. Yaada kanarraa kan hubannu, afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa funaansa odeeffannoo murteessaa ta'uu isaati.

Kanaafuu, qorannoo kana keessatti afgaaffiin akka meeshaa funaansa odeeffannoo isa tokkoofi isa bu'uuraatti tajaajileera. Akaakuun afgaafii qorannichi itti dhimma bahees afgaafii hin caaseeffamaniidha. Sababni isaas afgaaffiin hin caaseeffamin odeeffannoo

dursanii tilmaamuu hin dandeenye hedduu sassaabuuf waan nama gargaaruuf jecha. Kaayyoon afgaafii inni guddaan odeeffannoo qabiyyee afwalaloo shoobdoo, haala shoobdoon itti jedhamu, namoota keessatti hirmaatan, yoomiifi eessatti akka jedhamu beekuuf nama dandeessisan sassaabuudha.

2.10.2. Daawwannaa

Meeshaalee sassaabbii odeeffannoo kanneen qorannoo kana keessatti hojiirra oolan keessaa tokko daawwannaadha. Qorannoo kana karaa milkaa'aa ta'een gaggeessuufi argannoo tokko bira qaqqabuuf odeeffannoon afgaafii argamu qofti qorannichaaf gahaa waan tahuu hin dandeenyeef daawwannaan odeeffannoo dabalataatif gaggeeffamuu qaba jechuun amanama. Barbaachisummaa daawwannaa ilaalchisee Hossein, T., (2015) akkana jedhe, *“The distinctive feature of observation as a research process is that it offers an investigator the opportunity to gather live data from naturally occurring social situations”* (f.418). Akkuma yaada kanarraa hubannutti, daawwannaan odeeffannoo gadifagoo yoomeessa uumamaa, haala qabatamaa hawaasaa wajjiin funaanuuf nu gargaara.

Kanaafuu, daawwannaan iddoowwan af-walaloon shoobdoo itti sirbamu sadirratti gaggeeffame. Iddoowwan iddattoo daawwannaa ta'an kunniin, akkuma kanaa olitti ibsameetti, mala iddatteessuu dabaraa dabarsaa ykn eerummaan filatame. Odeeffannoon daawwannaan sassaabamu karaa lamaani. Isaaniis meeshaa elektrooniksii kan suur-sagaleetiin waraabuufi yaadannoo garaa garaa barreeffamaan qabachuudha. Kanaafuu, haala af-walaloon shoobdoo itti sirbamu, hirmaattoota af-walaloo shoobdoo, yeroofi bakka af-walaloon shoobdoo itti sirbamu daawwannaa fayyadamuun odeeffannoon sassaabameera. Daawwannaan kuniis kan gaggeeffame Amajjii 8 bara 2009 Araddaa Kaniissaa, Amajjii 15 bara 2009 Araddaa Hundee Misoomaafi Amajjii 19 bara 2009 Araddaa Ifa Baas keessatti yoo ta'u qorattuun guyyoota kanneen iddoowwan kanniinitti argamuun odeeffannoo suursagaleefi barreeffamaan funaanteerti.

2.10.3. Marii Garee

Meeshaan sassaabbii odeeffannoo inni sadaffaa marii gareeti. Waa'ee marii garee ilaalchisee Hossein T., (2015) akka itti aanutti ibse. *“Focus group discussion is a form of*

group interview in which the reliance is on the interaction within the group who discuss a topic supplied by the researcher, yielding in collective rather than an individual view) (f.232).

Kanaafuu, qorannoo kana keessatti, odeeffannoo afgaafiifi daawwannaan argaman madditti, yaada garee burqisiisuuf mariin garee filatame. Marii garee keessatti wantoonni murtaa'uu qaban akka jiran Hossein T., (2015) akka armaan gadiitti ibsa: *“When designing focus group study, the two key technical questions to decide are (a) whether to have homogeneous or heterogeneous people in a group and (b) how many groups to have”* (240). Qorannoo kana keessatti, garee tokko kan namoota garaa garaa of keessaa qabuu (garee gos-addeetu) filatame. Gareen kuniis ogeeyyii afaanii, aadaafi seenaafi manguddoota kan of keessaa qabuudha. Kuniis kan filatameef ogeeyyii kanneen irraa yaada garaa garaatu argama jedhamee waan abdatameefi. Meeshaan sassaabbii odeeffannoo kun kan hojiirra oole dhumarratti yoo ta'u odeeffannoowwan afgaafiifi daawwannaan sassaabaman irratti yaada ogummaan deeggaramaafi odeeffannoo dabalataa ni kennan jedhamee waan amanamuuf hojiirra oolfame.

Marii garee fayyadamuun ragaaleen meeshaalee birootiin argaman gadi fageenyaan, keessumattuu faayidaafi qabiyyee shoobdoo irratti yaada bal'aa argachuuf akkasumaas caasaan walaloowwan shoobdoo maal akka fakkaatu, seeyliin shoobdoo namoota meeqa akka of keessaa qabu ragaalee dabalataa argamaniiru.

2.11. Mala Qaacceessa Odeeffannoo

Odeeffannoon meeshaalee funaansa odeeffannoo sadeeniin (afgaafii, daawwannaafi marii gareetiin) sassaabbame adeemsa garaa garaa keessa darbuun qaacceeffameera. Malli qaacceessa odeeffannoo kan waliigalaa mala akkamtaati. Kuniis bifa addeessuutiin yemmuu ta'u, odeeffannoon gosa meeshaa funaansa odeeffannoo tokkoon argame isa meeshaa funaansaa birootiin argameen wal bira qabamuun dhugoomaafi amanamummaan isaanii mirkaneeffame. Odeeffannoon qorannoo tanaa akka walii galaatti mala akkamtaatiin kan qaacceeffaman ta'ullee, gosa odeeffannoo, akkasumaas kaayyoofi gaafiilee qorannoo irratti hundaa'uun akkaataan qaacceessa isaanii garaagarummaa qaba.

Odeeffannoon qabiyyee walaloowwan shoobdoo qaacceessuuf walaloowwan meeshaa funaansa odeeffannoo garaa garaatiin argaman bakka tokkotti sassaabamuun kanneen irra deddeebi'an keessaa haqamuun tartiibaan gabatee keessa ka'aman. Sana booda tokko tokoo walaloowwan shoobdootiif lakkoofsi itti laatame. Kuniis yeroo qaacceeffamu walaloon sun meeshaa funaansa odeeffannoo kamiin, yoomifi eessaa akka argaman salphatti adda baasuun akka danda'amuufidha. Itti aansuun tartiiba lakkoofsa isaaniitiin qabiyyee akkamii akka qaban xiinxalamuun mata dureewwan garaa garaa jalatti gar gar qoodaman. Odeeffannoowwan walaloo shoobdoo haala kanaan qindaa'an, jechuuniis mala funaansa odeeffannoo kamiin, yoomiifi eessaa akka argaman, dabalee 'A' keessatti tartiiba lakkoofsaatiin gabateen kaa'ameera. Tokkon tokkoo walaloowwan shoobdoo kunniin yemmuu xiinxalaman lakkoofsi gabatee keessatti isaan irratti argaman fuldura isaaniitti hammattuu keessa kaa'ameera.

BOQONNAA AFUR: QAACCEESSA RAGAAWWAN QORANNICHAA

Boqonnaa kana keessatti ragaawwan malleen sassaabbii odeeffannoo garaa garaatiin argaman dhihaachuun qaacceeffamaniiru. Boqonnaan kun, kutaa gurguddaa sadiitti qoodamuun dhihaate—ibsa waa’ee akaakuuwwan afwalaloo dalagaafi shoobdoo, adeemsa qophii tumaa midhaanii fi xiinxala faaydaafi qabiyyeewwan shoobdoo.

4.1. Ibsa Akaakuuwwan Afwalaloo Dalagaafi Adeemsa Shoobdoo

4.1.1. Af-walaloowwan Dalagaa

Harargee keessa afwalaloowwan hojii hedduutuu jira. Isaan keessaa akka fakkeenyaatti darassii, hooylee, shororee fi dikkoo kaasuun ni danda’ama. Mata dureelee xixiqqaa kanaa gadiitti argaman jalatti ibsa afwalaloowwan hojii kanneenii osoo waa’ee shoobdootti hin ce’ in gabaabsinee haa ilaallu.

Akaakuu afwalaloo hojii keessaa darassiin isa tokko yoo ta’u, inniis afwalaloo hojii kan dalagaa ooyruu irratti darasamuudha. Darassiin gosa hojii ooyruu kan irratti sirbamu qaba. Gosti hojii kunneeniis kan akka qotiisa, dongorrii, akaaffii, harammii, haammii fi muraa midhaanii irratti. Kana malees, darassiin hojii akka ijaarsa manaa irrattillee ni darasama. Akka maddeen ragaa qorannichaa mirkaneessanitti, darassii irratti namoonni hirmaatan warreen dhiiraati. Dubartoonni gosa hojii kanneenirratti suduudaan waan hin hirmaanneef darassii irrattiis hin hirmaatan. Darassiin dhaamsa adda addaa qaba. Fakkeenyaaf nama masluufa ta’e tokko qeequuf bifa armaan gadiitiin darasama:

Way booda adeema booddeen dhiiraa hammeenyaa

Booda deemee darasaa gurbaa garaa jabeenyaa (Wirtuu, 1999:65-66).

Afwalaloon dalagaa kan Oromoo Harargee biratti bal’inaan beekkamu inni biroo hooyleedha. Hooyleen afwalaloo dalagaa kan yeroo midhaan murame ykn haamame ooyruu keessaa gara uudaatti guuran sirbamuudha. Hooyleen kan sirbamuus warreen dubartootaa qofaani. Warreen dhiiraa hojii midhaan murame ykn haamame uuda irratti guuruu kana hojjatanillee hooylee hin jedhan. Hooyleen yeeroo baay’ee midhaan faarsuuf kan sirbamudha. Fakkeenyaaf gosti bishingaa tokko isa biraa caalaa toluu isaa yoo ibsan akkas jedhu:

Way lolee lolee goobaa hawwaa waa tolee

Muuyraan Fandishaan lolee (Af-gaaffii, Amiin Bulloo, 2009).

Shororeen akkuma shoobdootti afwalaloo tumaa midhaanii irratti sirbamuudha. Wanti guddaan shororeefi shoobdoo adda godhu haala midhaan itti tumaniidha. Shororeen kan sirbamu yeroo midhaan horii gaafaafi kotte duudaa irra oofuun calleeffamuudha. Afwalaloo kana kan sirban warreen dhiiraa yemmuu ta'u akkuma shoobdootti dubartoonni hin sirban. Fakkeenyaaf shororeen yeroo midhaan tuman gammachuufi quufa jiru haala itti aanuun ibsa:

Shorro baree shorro bariyyee

Ya bareen wulataa limallisaawu maataa

Be saffiwwu gabataa (Af-gaaffii, Abdallaa Saanii, 2009)

Afwalaloo dalagaa kanneen Harargee keessatti beekkamaa turan keessaa inni dikkoodha. Dikkoon afwalaloo yeroo midhaan harkaan dhagaa daakaarratti daakan sirbamuudha. akkuma hooyleetti dikkoon dubartootaan sirbama. Akkuma af-walaloowwan kaaniitti, dikkoon qabiyyeewwan hedduu qaba. Fakkeenyaaf dubartoonni horiyyummaafiis ta'ee kaadhimaaw gowwaa hin fedhan ni tuffatu. Yaada kanaas dikkoon bifa armaan gadiin ibsatu:

Gaara kana gubbaa citaan birkii birkii

Maal jettee natti dhaamtee wanni cittoon milkii (Wirtuu, 1999:142)

4.1.2. Adeemsa Tumaa ykn Shoobdoo Oromoo Harargee

Toora Intarneetii irratti Abdulbaasix, (2015) akka ibsetti, shoobdoon akaakuu af-walaloo dalagaa keessaa isa tokko. Inniis kan shoobdeeffamu tumaa midhaanii irrattiidha. Shoobdoon kan shobdeeffamu gosa midhaanii hunda irratti osoo hin ta'in bishingaa fi boqqoolloo irratti. Kana malees shoobdoon ennaa gosti midhaanii kunneen uleedhaan dhahamuun calleeffaman qofaadha kan sirbamu (Ammaduu, marii garee, 2009). Kana jechuun shoobdoon yeroo midhaan horii irra oofuun calleeffamu hin sirbamu jechuudha. Sababni shoobdoon gosa midhaanii boqqoolloofi bishingaa qofa irratti shoobdeeffamuuf bara durii irraa eegalee gosti midhaanii baay'inaan naannawa kanatti oomishamu bishingaafi boqqoolloo waan ta'eef akka hifannaafi dadhabbiin itti hin dhagahamneef wal gargaaranii fixuufidha.

Shoobdoon adeemsa raawwannaa mataa ofii danda’ee qaba. Kuniis tumaa midhaaniitiin kan wal qabatu yemmuu ta’u inniis agaaddii bishingaa irraa eegalee hanga callaa midhaanii uudarraa gara manaafi boollatti galchuutti fulla’a. Wantoota adeemsa shoobdoo dura, walakkaafi xumurarratti ta’u akka armaan gadiitti haa ilaalluu.

4.1.1.1. Wantoota Tumaa ykn Shoobdoo Dura Ta’an

Wantoota tumaa ykn shoobdoo dura raawwataman hedduutu jira. Isaaniis agaaddii midhaanii, midhaan muruu, uuda tolchuu, meeshaalee tumaa qopheessuufi guuza tumaaf kadhachuufaadha. Adeemsoota kanneen akka armaan gadiitti haa ilaalluu:

4.1.1.1.1. Midhaan Agaaddii

Midhaan, keessattuu bishingaan, yeroo ija godhatee asheete akka firii baadhachuu dadhabee hin jignees ni agaadama. Agaaddii jechuun, midhaan akka hin jignee walitti hidhuu jechuudha. Agaaddiin midhaanii kuniis kan raawwatu, ji’a sadaasaa keessa wantoonni Agaaddiiif barbaachisan quncee mukkeen akka daannisaa, hincinnii, diddigsaa fi waddeessafaadha.

Agaaddiin faayidaawwan hedduu qaba. Isaaniis, midhaan yeroo ija godhatee asheete akka firiin itti ulfaachuun hin jigne godha. Kana malees, agaaddiin midhaan yeroo muran akka midhaanichi iddoo tokkotti gurmaa’ee taa’u waan taasisuuf ooyruu keessaa uudarratti guuruuf hojicha salphisa (Afgaafii, Abdallaa, 2009).

4.1.1.1.2. Midhaan Muruu

Adeemsa tumaa midhaanii duraa keessaa inni biroo midhaan muruudha. Midhaan muruu jechuun midhaan bilchaatee goge walitti sassaabuu jechuudha. Iddoo tokko tokkotti midhaan haamuu jedhamuun ni beekkama. Hojiin kun kan jalqabamu ji’a Muddee keessa yoo ta’u hanga ji’a Ammajjiitti itti fufa. Midhaan murame kun guyyoota sadii hanga torbaan tokkoo achuma ooyruu keessa iddoo itti murame san tura. Kuniis kan godhamuuf akka jiidhiinsa fixate sirritti gogu gochuuf jecha. Midhaan erga murame booda akka uudarratti guuruuf mijjatutti kaa’ama. Kuniis, “madiidana bishingaa ykn boqqoolloo”, “nadee xaafii, garbuu, qamadii, talbaa ykn ajjaa” jedhamuun beekkama (Afgaafii, Amiin Bulloo, 2009).

Midhaan murame kun erga guyyoota sadii hanga torban tokkoo tureen booda uudarratti guuramuun tuulama. Tuullaan midhanii kuniis gosa midhaanii irratti hundaa’uunmaqaa adda addaatiin waaama. Fakkeenyaaf, isa xaafii, garbuu, qamadiifi kan kana fakkaataniif tuullaa jechuun waamu. Kan bishingaa “gummaa” jedhamee beekkama. Tuullaan boqqoollo immoo “kuusa” jedhama.(Af-gaafii, Ammaduu, 2009)

4.1.1.1.3. Uuda Tolchuu

Adeemsi tumaa kan eegalu uuda midhaan itti tumamu qopheessuudhaani. Uuddi kan qophaa’u ooyruu keessatti yoo ta’u uuddi dhaabbataafi kan yeroo ta’uu danda’a. Uuda dhaabbataa jechuun lafa ooyruu keessatti argamu kan yeroo dheeraaf osoo hin qotamin akka uudaatti tajaajiluudha. Uuddi yeroo immoo lafa ooyruu kan baruma tokkoof midhaan irratti tumanii sana booda qonnaaf olfamuudha.

Lafti uudaaf ooyruu walakkattiis ta’ee ooyruu moggaatti dhiifamu kun horiin irratti hidhamuun akka sigirfamu taasifama. Kuniis tumaan eegaluun duratti ji’oota lamaa hanga afurii keessatti ta’uu qaba. Uuda haala kanaan dhiitamee sigirfame kana osoo midhaan hin muramin ykn hin haamamin dura coqorsaafi bu’aa ba’ii qabu hunda akaafaan soqanii akka wal qixxaatu godhan. Sana booda midhaan murame ykn haamame guuruun uuda qophaa’e sana irratti tuulama.(Af-gaafii: Ali Ahmad, 2009)

4.1.1.1.4. Meeshaalee Tumaa Qopheessuu

Yeroo tumaaf jiini tokko yookiin lama hafu meeshaalee tumaaf barbaachisan qopheessuun jalqabama. Kuniis hanga tumaan midhaanii jalqabamu kan itti fufu yoo ta’u meeshaaleen qophaa’an kuniis akkuma faayidaan isaanii garaa garaattii wantoonni irraa qopheeffamaniifi haalli itti qopheeffaman garaa gara. Meeshaaleen tumaa kunneeniis faayidaa, mi’a ykn wanta irraa qopheeffamaniifi haala itti qophaa’aniin akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

A. Ulee Tumaa

Uleen tumaa iddoo tokko tokkotti jirma tumaa jedhamuuniis ni beekkama (Af-gaafii: Mohammed, 2009). Jirmi tumaa dhundhuma lamaa hanga sadii ta’uu danda’a. Inni kun kan qophaa’u, yeroo baay’ee, jirmaafi damee ejersaa irraa yoo ta’u darbee darbee hidda ejersaa irraallee ni qopheeffama. Inni jirmaa ykn damee irraa tolfamu haalli itti qophaa’u

karaa sadiini. Inni tokko muka ejersaa kan ulee tumaatiif qaadhimame osoo inni qal'aa ykn furdachuun hin jabaatiin dabsanii akka boca qubee 'J' qabaatu godhanii hidhuudhaani. Sana booda, yeroo inni furdatee jirma tumaa gahe muruun manatti galfama. Itti aansuun sooftuu ykn qottoo xiqqoon qoruun wal qixxeeffama.

Akkuma fakkii 3 irratti mul'atutti uleen tumaa iddoo qabatanitti kan daba qabuufi mataan isaa buuca qabuu ykn kurfaa ta'ee dha. Kuniis kan barbaachiseef yeroo midhaan dhawaniin akka sirritti goflee fi firii adda baasuufidha. Dabni immoo akka uuda hin buqqifneefi callaa hin facaafneef ykn hin bittinsineefidha.

Karaan inni lammataa jirma ejersaa diriiraa ta'e muruun galfama. Itti aansee, ibidda irratti qaquun yoo inni laaffatu mukkeen gurguddaa wal maddii dhaabbatan lama gidduu naquun akka boca qubee 'J' qabaatutti dabsanii hidhan. Guyyoota afurii hanga torbaan tokkoo erga achuma tureen booda fuudhamee sooftuun qoramuun akka dugugguruuwwan adda addaa walqixxeeffamu taasiifama. Achi booda akka harka nama hin nyaanneef qaruuraa cabeen duugamee leelfama. Haalli ulee tumaa itti tolfamu kan dhumaa, jirma ejersaa kan boca ulee tumaa qabu yoo gaara keessaa argan muranii galchuudhaan qoramee dhimma tumaa midhaaniitiif oolfama.

Fakki 3: Ulee Tumaa (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame)

B. Meeshii

Meeshiin meeshaa tumaa midhaanii keessaa isa tokkodha. Meeshiin muka dhundhuma lamaa hanga sadii dheeratuufi fiixa irratti qubbeen lama ykn sadii qabuudha. Faayidaan isaatiis gummaa bishingaa, tuullaa xaafii fi kkf uuda irratti jiksuuf; ennaa midhaan tumamu ulee uleetti qoqqoduuf; fi erga midhaan tumame goflee fi callaa addaan baasuuf dha.

Meeshiin, akkuma ulee tumaatti, muka ejersaa irraa kan qophaa'u yoo ta'u, kan qophaa'uus haala lamaani. Inni duraa, muka ejersaa diriiraa fiixa irratti dameelee (qubbeen) walqixa ta'an lama ykn sadii qabu barbaaduun muramee galfama. Itti aansuun, ibiddatti qaquun erga laaffifameen booda dachii boolleeffame irra kaa'uun akka boca shukkaa qabaatutti qubbeen isaa dabsama. Erga guyyoota afurii hanga torbaan tokkoo achi tursiifameen booda, baafamee qottoon qoramee qabannoon isaa wal qixxeeffama. Haaluma wal fakkaatuun qubbeen isaatiis qoramee fiixni isaatiis qoramee qunqumama. Itti aansee, akka qabannoon isaa harka nama hin nyaanneef qaruuraa cabaan duugamee leelfama. Kana booda hojii tumaatiif oolfama.

Fakki 4: Meeshii (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame)

C. Gaaffaa

Gaaffaan meeshaalee tumaa midhaanii keessaa isa biraa yoo ta'u innis mukkeen akka waddeessaa, heexoofi hadaamii dhiigaa (qanqarree) irraa qophaa'a. Gaaffaan dhundhuma tokkoofi walakkaa kan dheeratu yoo ta'u qabannoon isaa qallaa ta'ee fiixa irraatti baxxina qaba. Gabaabumatti gaaffaan boca fallaanaa qaba. Faayidaan gaaffaa callaa muruuf, callaa walitti qabuuffi baaqaafi callaa adda baasuudha.

Fakkii 5: - Gaaffaa (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame)

D. Haxooftuu fi Hogoggorsaa

Haxooftuufi hogoggorsaan muka dhiddacharraa yoo qophaa'an isaan lachuu faayidaa garaa garaa laatan. Haxooytuun dhundhuma tokko dheeratti. Haxooftuuun callaafi hixinxila addaan baasuuf fayyaddi. Haxooytuun hanga qabina harka tokkoo yabbatti.

Hogoggorsaan immoo haxooftuu googdee baala buufatte irraa qopheeffamti. Akkuma haxooftuutti dhundhuma tokko kan dheerattu yoo ta'u yabbinni isiitiis qabina harka tokkooti.goflee callaa keessaa baasuuf gargaara .

Fakkii 6: Haxooftuu (Qorattuun: Amajjii 19, 2009 Kaafame)

4.1.1.1.5. Guuza Kadhachuu

Erga midhaan muramee tuulame, akkasumaas uudaafi meeshaaleen tumaa qophaa'aniin booda adeemsa guuza kadhachuutu itti aanee dhufa. Guuzni, akkuma boqonnaa tokko keessatti ibsametti, garee namootaa kanneen hojii tokko gamtaan dalagan jechuudha. Guuzni hojiiwwan qonnaa kanneen birootiif kadhatamullee as keessatti isa tumaa midhaanii qofaan wal qabate ilaalla.Yeroo baay'ee gosti guuzaa tumaa midhaaniitif kadhatamu guuza marrooti.

4.1.1.1.6. Eebba Uudaa

Wantoota tumaa dura godhaman keessa inni maayyii eebba uudaati. Eebbi uudaa kan godhamu tumaa midhaanii osoo hin eegalin dura guyyaa tokko ykn lama durseeti. Iddoon eebbi kun itti godhamuus uudarratti. Eebba uudaa kanarratti manguddoowwan, ga'eessoonni, dargaggeeyyii, aayyoota ykn dubartoonni, shamarraniifi daa'imman

hirmaachuu ni danda’u. Garuu manguddoowwan argamuun dirqama ta’a; sirni uuda eebbisuu isaaniin waan taasifamuuf.

4.1.1.2. Wantoota Yeroo Tumaa ykn shoobdooTa’an

Adeemsa tumaa keessatti wantoota yeroo tumaa ta’an hedduutu jira. Wantoota yeroo tumaa ta’an akka itti aanutti haa ilaallu.

4.1.1.2.1. Guuzaaf Jimaa Harawaacuu

Wantoota yeroo tumaa ta’an keessaa inni duraa guuzaaf jimaa harawaacuudha. Kuniis kan godhamu abbaa guuzaatiini. Akka hawaasa Oromoo Harargeetti, “*Guuza abbaatu mirqaanfata,*” makmaaksa jedhamutu jira waan ta’eef abbaan guuzaa guuza isaa mirqaanfatuuf ganama subiin ka’ee erga ciree nyaate booda jimaa guuzaaf harawaaca. Jimaa erga harawaacee fide booda wanta guuzni irra taa’uufi caayaa jala taa’u qopheessa. Kuniis kan ta’u sa’aatii 2: 30 hanga 3:30ti. Sa’aatii 3:30 hanga 4:00tti guuzni iddoo tumaa ykn uudaatti ni argama. Achi booda jimaan harawaacameefi tamboon guuzaaf qopheeffame raabsamuun qamaatiin eegalama. Haatii guuzaa hoojjaafi buna fiddiif. Erga jimaan qama’ameefi hoojjaafi bunni dhugameen booda gara sa’aatii 5:45 itti guuzni mirqaanee lafaa ka’ee hojii eegala.

4.1.1.2.2. Uuda Bishaan Raphuu

Yeroo ka’anii hojii tumaa eegalan, wanti dura godhamu bishaan waraabanii uuda raphuudha. Kuniis akka uuddi gad maxxantuufi dhukkeen lafa qabattuufidha. Itti aansuun haxooftuu qophooften waan akka dhagaafi daankayaa uudarraa qulqulleessu.

4.1.1.2.3. Sanyii Filuu

Uuda Bishaan raphuutti aansuun, meeshiidhaan midhaan uudarratti gad jigsu. Midhaanichi erga jigee bal’ifamuun uuda qarqaraa hanga qarqaraa wal gahe booda sanyiin bara dhufu facaafamu keessaa filatama. Sanyiinis kan filatamu manguddoodhaan yoo ta’u kana ilaalchisee yaanni bal’aan 4.2.2. jalatti ibsameera.

Hanga sanyii filuun raawwatutti guuzni caayatti deebi’ee hara baafachaa jimaa afaan kaa’ata. Yeroo sanyiin filatamee dhume manguddoon, “Fayyaa ta’aa, lulluuqqadhaa itti lafaa ka’aa!” jechuudhaan guuzatti hima. Guuzniniis qama’ee, hoojjaa shaf je’ee, bunallee

irratti unatee, tamboo isaa xuuxee mirqaanee fiif ta'ee jennaan ulee tumaa fudhatee shoobdoo sirbaa tumaa eegala. Yeroo tumaa eegalan shoobdoo armaan gadii jedhu:

Hay ganamee

Eessa bulee siif ganame

Ganda bulee naaf ganame (92)

Akka odeefkeennitoonni af-gaafii keessatti ibsanitti, shoobdoon kun kan jedhamu yeroo tumaa eegalaniidha. Kuniis yaada ganamaan hojii eegalle jedhu kan of keessaa qabuudha. Kana malees, yeroo tumaa jalqaba eegalan shoobdoo keessatti akkas jedhu:

Gummaan jigee lafa ga'ee

Ammaan dhufee irra gahee (78)

Akka yaada walaloo shoobdoo kanarraa hubannutti, kun kan jedhamee sirbamu ennaa dura tumaa eegalan ta'uu isaati.

Guuzni yeroo midhaan tuman haala itti dhawaniifi qajeelfama hojichaa kan biroo shoobdoon waliif dabarsu. Fakkeenyaaf, akka itti aanu kana jechuun gofleen ijaan ilaalamaa akka dhawamuu qabdu walitti himan:

Gummaan guddaa lafaa ka'ii

Gofleen ijaa laalaa dha'i (76)

Kana jechuun gummaan midhaan tumamaa jiruu guddaadha; iddoo firii qabu malee goflee dhawuun hin barbaachisu jechuudha. Gara biraatiin, yeroo sa'aatiin salaataa gahe akka armaan gadii jechuun walitti himu:

Oromiyaan marti barnootumaa

Waytiin Rabbii geessee salaatumaa (105)

Walaloo shoobdoo kana keessatti bo'oon jalqabaa rukutaa manaa walalichaatiif tajaajila. Inni ergaa waalalichaa baate bo'oo isa lammataati. 'Waytiin Rabbii geessee salaatumaa' inni jedhu immoo yeroon salaataa geesseertii tumaa dhaabnee haa salaannuu jechuudha. Haaluma wal fakkaatuun, ennaa gummaa midhaanii raawwatan akka callaafi goflee adda baasuu qaban shoobdoo armaan gadiitiin walitti himu:

Muuzaa malee warqee haruun gahee

Callaa malee goflee haruun gahee (195)

Walaloo shoobdoo kana keessatti dhaamsi dabarfame 'midhaan callaaweera waan ta'eef goflee irraa haa harruu ykn baafnuu' kan jedhuudha.

Guuzni haala kanaan shoobdoo shoobdisaa midhaan tuma. Jiddu jidduutti immo hara baafachuun jimaa qama'ee hoojjaafi bunaas dhugee tumaatti deebi'a. Kan yeroo guuzni dadhabe "gad taa'aa hara fudhadhaa" jedhuun abbaa guuzaati. Akka Abdalaa Saan af-gaafii keessatti ibsetti, yoo abbaan guuzaa guuza isaatiin yeroo dadhaban ta'aa hafuura fudhadha jechuu baate, guuzni akka itti aanu kana jechuun shoobdoon qurrama qabu ibsata:

Jiini bahee halkan guyyaa godhee

Aabboo maaliin hijaa godhee (227)

Bo'oowwan walaloo shoobdoo kun yaaduma kana deeggara. Kuniis "hanga aduun dhiitee halkan ta'uun jiini bahutti tumaatuma jirraa abbaan guuzaa maaliif hafuura fudhadhaa nuun hin jedhini? Waan hijaa ykn haloo maal isa goone?" akka jechuuti.

Wantoota yeroo tumaa ta'an keessaa inni biraa immoo yeroo kashni gahe taa'anii kasha nyaachuudha. Kuniis yeroo guyyaa keessa gara sa'aa 9:30 hanga 10:30 ta'uudha kan raawwatu. Kashniniis haadha manaa abbaa guuzaatiin qophaa'ee kan uudarratti dhufuuf yoo ta'u haati namaa abbaa guuzaa akkuma kasha fiddeen guuzaan "Fayyaa ta'aa, fayyaa teessanirraa quufaa!" jetteeni ililchitiif. Guuzniiniis "Aamin!" erga jalaa jedhe booda, akkas jechuun haadha guuzaa ykn hadha manaa abbaa guuzaa shoobdoodhaan faarsa:

Tulluu tanaan qaaruu fedhaa

Aayyoo tanaan faarsuu fedhaa (179)

Kana jechuun, 'Tulluu tanaan qaaruu fedha' yoo jedhu tabba kanaan baha ykn waaniin karoorfadhe kanaan galmaan ga'a' jechuudha. 'Aayyoo tanaan faarsuu fedhe' yoo jedhu immoo haadha guuzaatiin faarsaa jechuu isaati. Kana malees akkas jechuudhaan hadha manaa abbaa guuzaa faarsan:

Affeellama affeelanii

Aayyoon guuza afeeranii (238)

Akka walaloon shoobdoo tun ibsitutti, yeroo haati manaa abbaa guuzaa marqaa ykn affeellama affeeluun ykn marquun kasha guuzaaf fiddeedha kan jedhamu. Akkuma beekkamu, marqaan nyaata aadaa Oromoo beekkamaafi isa jaalatamaadha. Kanaaf, haadha guuzaa akkas jedhanii faarsan. Guuzni yeroo tumaa fixee gara mana isaanii deemuun gahe akka itti aanu jechuun shoobdoon ibsu:

Karaan deema

Gummaa fixee galaan deemaa (116)

Kun kan jedhamu ennaa guuzni midhaan tume calleesseefti aduun dhiiteedha.

Walumaagalatti, adeemsa wantoota yeroo tumaa ta'an kanneen kanaa olitti kaafaman yemmuu ta'an mata duree itti aanu (4.1.2.3.) jalatti wantoonni tumaa booda ta'an ibsamaniiru.

Fakkii 7: Guuza Shoobdoon Midhaan Tumaa Jiru (Qorattun: Amajji 8, 2009)

4.1.1.3. Wantoota Tumaa Booda Ta'an

Akkuma wantoota yeroo tumaafi tumaa dura raawatamanitti, tumaa boodaas wantoonni raawwataman danuutu jira. Isaan kuniis akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

4.1.1.3.1. Callaafi Goflee Addaan Baasuu

Adeemsa tumaa midhaanii keessatti wantoonni tumaa booda ta'u baay'eedha. Wantoonni tumaa booda ta'an kunii midhaaniifi goflee ykn qoronqoddaa adda baasuu hanga callaa midhaanii gara iddoo itti kuufamuutti galchuutti kannen jiraniidha. Midhaan yeroo tumamee callaa'e, hogoggorsaan goflee ykn qoronqoddaa callaa irraa gubbaarratti haxaawuun baafama.

4.1.1.3.2. Midhaan Calleessuu

Erga midhaaniifi gofleen adda baafameen booda, callaa uuda guutee jiru gaaffaadhaan iddoo tokkotti walitti sassaabu. Ammaas irra deebi'uun uuda haxaawu. Itti aansuun haphisanii bishaan raphu. Kunis yeroo midhaan azooran biyyeefi dhukkeen itti hin kaaneef. Kana booda gaaffaadhaan midhaan qilleensatti ol darbuun calleessu. Haaluma kanaan baaqaafi callaan akka adda baafamu taasifama. Midhaan haala kanaan callaa'e haxooytuun haxaawuun walitti sassaabu.

4.1.1.3.3. Midhaan Safaruu

Erga midhaan callaa'een booda qunnaan, qarawaan, daarota ykn daawullaan midhaan ni saffarama. Kana ilaalchisee ali ahmed yoo ibsu akkas jedhe:

Durirraa eegalee midhaan kan safaramu qunnaa,qarawaa, daarotaafi daawullaadhaani. Qunnaa, qarawaafi daaronni meeshaa midhaaniin safaran kan migiraa fi hagaggaraa irraa hodhamee tolfamu yemmuu ta'u, daawullaan kal'oo, dooniyyaa ykn carqiirraa tolfamuu danda'a. Daawullaan daaroota afur fuudha. Daaronni tokko immoo qunnaa shan fuudha. Qarawaan tokko qunnaa lamaafi walakkaa yoo ta'u isa lamaatu daaroota tokko ta'a. kanaafuu abalu daawillaa hangana argate ykn calleesse jechuun himama (Af-gaafii: Ali Ahmad, 2009).

Erga midhaan safaranii daawillaa ykn daaroota meeqa akka ta'e adda baasaniin booda guuzni abbaa guuzaatiin akkas jechuun eebbisan, “ *Rabbiin nagayaan si haa nyaachisu! Barakaa keessa siif haa kaa'u!*”

Kana booda iddoo midhaan itti kuufamu qopheessu. Iddoon midhaan itti kuufamu kun boolla, riiqa, taguuga ykn bukaara ta'uu danda'a. Iddoowwan kuusa midhaanii kunneen kan tumaa dura qopheeffaman ta'anillee, erga tumaan dhume booda iddichi midhaan itti kuusuuf mijaawaa akka ta'u godhan. Irra caalatti harargee keessatti midhaan boollatti naqama waan ta'eef, haala boolli itti qulqullaa'u akka armaan gaditti ilaalla. Boolliti midhaan haddaar yoo qabaatte keessaa baasanii manatti galchu. Kunis midhaan bara dabree osoo jiruu isa haarawa waan hin nyaanneef. Kana booda haxaawuun qulqulleeyisan. Kana booda hanqaaquun ilbiisota akka mancaatuuf ibidda itti qabsiisan. Sana booda boolla keessaa daaraa haxaawuun qulqulleeyisan. Dhumarratti midhaan dooniyyaa,shaakkoo ykn qanqallotti naquun gara boollaa geeysanii itti naqu.

Eega kana hundumaa raawwatan booda abbaan guuzaa, guuzaan gad taa'aa afaan kaayyadhaa jechuun akka boqatan taasisa. yemmuu guuzni qama'ee dadhabbii baafate abbaan guuzaa akkana jechuun guuza isaa eebbisa, *“Fayyaa ta'aa! Bakka dafqi irraa bahe fayyaan haa seentu! Fayyaa teeyanirraa quufaa!”* Guuzniniis *“Rabbiiin waan argatte si haanyaachisu! Barakaa keessa siif haa kaa'u!”* jechuun abbaa guuzaa eebbisuun gara mana isaanii galu.

4.2. Hoodaafi Safuu Tumaan Wal Qabatan

Harargee keessatti hodaafi safuu tumaa midhaaniitiin wal qabatan hedduutu jira. Isaan keessaa yeroo tumaa eegalan uuda eebbisuu, filannaa sanyiifi hooda subaaxa guuzaafaa akka fakkeenyaatti maqaa dhawuun ni danda'ama. Hoodaafi safuun tumaan wal qabatan kunneen akka itti aanutti wal duraa duubaan dhihaataniiru.

4.2.1. Hoodaafi Safuu Eebba Udaatiin Wal Qabatan

Hawaasa Harargee biratti, tumaan midhaanii wantoota waggaatti naanna'uun dhufan keessaa tokkoo waan ta'eef iddoo guddaatu laatamaaf. Kanaafuu, ennaa waggaan naanna'ee dhufee yeroon tumaa midhaanii geesse, midhaan tumuu osoo hin eegalin dura eebba uudaatuu taasifama. Sababiin eebbi udaa godhamuufiis midhaan uuda eebbi hin taasifamaniif irratti tumame barakaa hin qabu akkasumaas daana'oofi ilbiisoota birootiin nyaadhama jedhamee waan amanamuufidha.

Eebbi udaa kan godhamu tumaa midhaanii osoo hin eegalin dura guyyaa tokko ykn lama durseeti. Iddoon eebbi kun itti godhamuus uudarratti. Eebba udaa kanarratti manguddoowwan, ga'eessoonni, dargaggeeyyii, aayyoota ykn dubartoonni, shamarraniifi daa'imman hirmaachuu ni danda'u. Garuu manguddoowwan argamuun dirqama ta'a; sirni uuda eebbisuu isaaniin waan taasifamuuf.

Wantoota eebba uudaatiif qopheeffaman keessaa tokko kismidaala. Kismidaalli qixxaa bal'aafi yabbuu ta'e kan bishingaa, boqqoolloo ykn xaafii irraa tolfamuudha. Innis eebba udaa qofaaf odoo hin ta'in kadhannaafi eebba biroof illee qopheeffamuu danda'a. wantoota eebba uudaatiif qopheeffaman keessaa kanneen biroo buna, hoojjaafi jimaadha.

Eebbi uudaa kan godhamu ganama tilmaamaan gara sa'aatii 3:30 hanga 5:30 yoo ta'u, manguggoonni sana dura bahanii hanga namoonni hundi argamanii naannuma uudaatti gaaddisa jala tattaa'aa eegu. Warreen ga'eessootaa jimaa harawaacanii dhufu. Warreen dubartootaa immoo kismidaal qopheessanii, hoojjaa dhaabanii, akkasumaas buna danfisanii fidu. Daa'immaniis warreen dubartootaa faana dhufuun eebba uudaa taasifamu irraa qooda fudhatu.

Haala kanaan erga namoonni hunduu argamaniin booda kismidaal qophaa'ee qalamshiishaan cuqqaalamee dhufe manguddootti kennu. Manguddoonniis qalamshiisha irraa bananii kismidaal albeen muraas akkas jechaa eebbisu:

Daraaraa gabaa, eeyba gabaa!

Rabbiin warra baranaa kan bara hedduu nu haa taasisu

Warra facaafatee muratu, kan muratee tumatu,

Kan tumatee galfatu nu haa taasisu

Kan callaa'ee galees nu haa nyaachisu

Uuddi tan barakaa haa taatu,

Boolli barayyuu haddaariin haa baatu

Gabroo firiin killee haa taatu

Firiin isaa dhagaa irrattillee haa magartu

Abbaan itti dafqe nagayaan haa nyaatu

Aafaanni midhaan balleessaa dhabama

Barakaa xuphiin argama!... (Daawwannaa: Hundee Misomaa, 2009).

Kismidaal haala kanaan erga murameen booda, jalqabarratti daa'immaniif qoqqoodama. Itti aansuun warreen dubartootaatiif; sana booda warreen dhiiraatii kennama. Dhumaratti, manguddoonniis ni fudhatu. Kismidaal muramee haala kanaan qoqqoodame irraa kan hafu qalamshiishaan cuqqaalanii kaa'u. Kuniis, qalamshiisha kismidaaliin dhufe duwwaa deebisuun abaar farrisuudha jedhamee waan hoodatamuufidha.

Kismidaal erga muramee qoqqoodameen booda namoota hundaaf buna qicanii dhugan. Kana booda jimaan manguddootaaf raabsama; dubartootaafiis ni laatama; warreen dhiiraatiis qamaatii eegalu. Hoojjaa qicatanii lulluuqqatan. Erga qama'anii raawwataniin booda dubartoonni meeshaa kismidaaliin fidan, akkasumaas kanneen hojjaafi bunaan fidan

fuudhanii gara manaa galu. Manguddoonni immoo uudatti tuttufaa akkas jechuun eebbisanii galu:

Uddi uuda barakaa qabdu haa taatu

Dhiibaa bobbaasaa dhiibaa galchaa

Walumaagalatti, sirni eebba uudaa isa armaan olitti ibsame yoo ta’u yeroo ammaa garuu sirni kun dagatamaa akka jiru Alii Ahmad af-gaafii wajjiin taasifamte keessatti akkas jechuun ibse: “*Dur gaafa nuti joollee, uuda tokkorraa gara tan biraatti deemaa kismidaal nyaanna ture. Uuddummaan osoo eebbi itti hin godhamin irratti tuman hin jirtu. Aadaan kun dhawaataan xiqqaachaa dhufee boodarra yeroo ammaa sadarkaa dagatamuurra gaheera*”(Af-gaafii: Alii Ahmad, 2009).

Fakkii 8: Eebba Uudaa (Qorattuun: Amajjii 19, 2009)

4.2.2. Hoodaafi Safuu Sanyii Midhaanii Filachuun Wal Qabatan

Akkuma kanaa olitti (4.1.2.2. jalattii) ibsametti, adeemsa wantoota yeroo tumaa ta’an keessaa inni tokko sanyii filachuudha. Sanyii filuun kan adeemsifamu manguddootaani. Kuniis sanyiin manguddootaan filatamte barakaa midhaan bara dhufuutiif murteessaadha jedhamee waan amanamuufidha. Kana malees, manguddoonni namoota dargaggeeyyiifi ga’eessoota ta’an callaa gosa midhaanii kan sanyii gaarii ta’u sirriitti waan beekaniif jecha.

Yeroo sanyii filan hanga bara dhufu facaafamu qofaa miti; hanga facaafamu caalaa harka sadi ykn afur godhanii filu. Fakkeenyaaf namni tokko yoo sanyiin bara dhufuuf isa barbaachiftu kiloo shan ta’e, sanyii kiloo kudha shanii hanga digdamaatuu filatama. Kuniis

sababii of danda'e qaba. Sababni isaa inni duraa yeroo sanyii facaasan midhaan mana keessatti nyaadhamu isa sanyiif filatamee kaa'ame irraayi. Kun ta'uu baannaan sanyii facaafamte hin biqiltu; biqiltuus firii gaarii hin gadhattu jedhamee hoodatama.

Sababni isaa inni biroo, Harargee keessatti namni tokko sanyii nama kadhatee namarraa dhabuun safuudha. Nama sanyii midhaanii kadhatanii nama dhoowwate ykn irraa dhaban intala hin kennaniif. Kana ilaalchisee Alii Ahmad af-gaafii wajjiin godhamte keessatti haala itti aanu kanaan ibse:

“...sanyii wanni heddummeessanii filaniif namni sanyii nama kadhatee akka hin dhabneef jecha. Sanyii midhaanii nama dhoowwatuun nu biratti qaanyiidha. Namni sanyii nama dhoowwate intala yoo kadhate hin kennamuuf. Sababni isaas sanyiin namaa sanyii midhaaniirra qaalii waan taateef jecha” (Af-gaafii, Ali Ahmad, 2009)

Sababiin sanyii hedduminaan filatamtuuf inni dhumaa yoo bara dhufu sanyiin facaasan sababii hoongheetiin marguu dhabde ykn erga magarte booda sababoota biraatiin mancaate bar itti aanu waan facaasan akka hin dhabneef jecha.

4.3. Caaseeffama Walaloowwaniifi Akkaataa Shoobdoon itti Sirbamu

Mata duree kana jalatti caaseeffama walaloowwan shoobdoofi akkaataa shoobdoon itti shoobdeeffamuutu dhiyaata. As keessatti wanni hubatamuu qabu, caaseeffama walaloo shoobdoo ilaaluun kan barbaachiseef shoobdoon caaseeffama walaloo irratti hundaa'uun akkaataan itti wal jalaa qabamu adda adda waan ta'eefi.

4.3.1. Caaseeffama Walaloowwan Shoobdoo

Xiinxala afwalaloo shoobdoo keessatti beekoomsi caaseeffama walaloowwan shoobdoo hubannaa qabiyyeewwan ykn ergaawwan isaaniitiif waan gargaaruuf as keessatti kaasuun barbaachisaadha.

Akka xiinxala walaloowwan shoobdoo irratti geggeefameen hubachuun danda'ametti, irra caalaan walaloowwan shoobdoo bo'owwan lama irraa ijaaraman. Fakkeenyaaf walaloowwan armaan gadii haa ilaalluu:

- a) *Habruu lagaa maaltuu mure*
Ammaan lolee garaa mure (84)

- b) *Jiini bahee taraarratee*
Hiyyuu tanaa na laallatee (109)
- c) *Kilaashuma*
Kilaash malee bilaashuma (211)
- d) *Sheek Aadami*
Shoobdoo hin beektuu na kaadamii (165)

Akkuma fakkeenya kanaa olitti walaloowwan a-d itti tarreeffaman irraa hubachuun danda'amutti, irra caalaan walaloowwan shoobdoo bo'owwan lama of keessaa qabu. Haa ta'uu malee, dabree dabree, walaloowwan shoobdoo kan bo'owwan lamaa ol of keessaa qaban ni jiru. Fakkeenyi kanaa gadii walaloo shoobdoo keessaa bo'oo lamaa ol qabu argisiisa.

- e) *Ammaan dhufee qamisa hin baafannee*
Aabboo nagaya hin gaafanne
Aayyoo nagaya hin gaafanne (14)
- f) *Rufaan rufee*
Walda Gabree boortaan dhufee
Murti guutoon kanaaf kufe. (192)

Fakkeenyi 'e' fi 'f' walaloon shoobdoo bo'oo lamaa ol qabaachuu akka danda'u nu hubachiisan. Ta'ullee, bo'oo lamaas ta'ee sanii ol ta'u, walaloon shoobdoo bakka lamatti qoodamuu danda'a. Kuniis, bo'oo jalqabaa kan galuumsaafi rukutaa manaaf haala mijeessuu, fi bo'oo lammataa ykn sadaffaa... kan dhaamsa (ergaa) dabarsuudha.

Fakkeenya kanaa olitti kennaman keessatti, bo'owwan jalqabaa walaloowwan kanneenii kan fayyadan rukutaa manaaf haala mijeessuudha. Kanaaf, fakkeenya 'c' fi 'e' irraa kan hafe, bo'owwan walaloowwan kanneenii ergaa dabarfamu irratti dhiibbaa hin qaban. Kun amaloota af-walaloowwan hundaati. Bo'owwan lammataafi sanii olii immoo ergaa ykn dhaamsa barbaadame dabarsuudha. Kanaafuu, qabiyyee walaloo shoobdoo xiinxaluu keessatti kan ga'ee guddaa taphatu bo'oo jalqabaa caalaa bo'oo lammataati.

Gara biraatiin, bo'owwan walaloo shoobdoo gaalee tokko ykn lama qabaachuu danda'a. Walaloowwan kanaa olitti kennaman keessatti, fakkeenya 'a', 'b' fi 'e' yoo fudhanne bo'oon jalqabaa gaalee lama of keessaa qaban. '*Habruu lagaa // maaltu mure*', '*Jiini bahee// taraarrate*' fi '*ammaan dhufee// qamisa hin baafanne*' bo'owwan jedhan keessatti

gaalee lama lamaatu jira. Fakkeenya ‘c’, ‘d’ fi ‘f’ keessatti bo’oowwan jalqabaa gaalee tokko tokko qofa irraa ijaaraman. Kuniis, ‘*kilaashuma*’, ‘*sheek Aadami*’ fi ‘*rufaan rufee*’ kanneen jedhaniidha. Walumaagalatti, bo’oowwan walaloo shoobdoo kan jalqabaa gaalee tokkoo fi lama qabaachuu danda’a. Garuu bo’oon sana boodaa harki irra caalaan gaalee lama qabu. Dabree dabree tokko kan qabus hin dhabamu.

Caaseeffama walaloo shoobdoo ilaalchisee, qabxiin biroo kan as keessatti ka’uu qabu waa’ee birsagoota gaaleewwan walaloo shoobdooti. Akka xiinxalli walaloowwan shoobdoo irratti gaggeeffame mul’isutti, irra caalaan gaaleewwan walaloo shoobdoo birsaga afur qabu. Fakkeenya kanaa olitti ilaalle irra deebi’uun tokko tokko akka armaan gadiitti haa ilaallu:

a. *Hab/ruu/ la/gaa// (=birsaga afuri) maal/tu/ mu/re* (Birsaga afuri)

Gaaleewwan lamaan bo’oon walaloo tanaa qabdu keessatti kan argaman birsagoota afuri. Haaluma wal fakkaatuun fakkeenya itti aanu kanaas haa ilaallu:

b. *Ru/faan/ ru/fee* (birsaga afur)

Akaakuu bo’oo walaloo shoobdoo kan gaalee tokkoo keessattiis birsagni argaman afur akka ta’e fakkeenya kun nu argisiisa.

Birsagoonni gaalee walaloo shoobdoo afur ta’uun sababii qaba. Kuniis, saffisa ulee tumaatiin midhaan rukutaniin wal qabata. Yoo birsagni gaalee walaloo shoobdoo afur caale, harkifachuu ykn saffisni rukutaa midhaani xiqqaachuu uuma. Yoo birsagni gaalee walaloo shoobdoo afuri gad ta’e immoo saffisni uleen midhaan itti rukutan ni dabala. Kanaaf, seeylii tokko osoo ulee hin kaafanne inni kaan waan rukutaniif wal dhahuufi kkf akka uumamu godha.

Kanaaf jecha, yeroo tokko tokko bo’oo walaloo shoobdoo kan birsagni gaalee isaa afurii gad ta’e jecha ykn birsaga dabalataa kan hiika hin jijjiirre itti ida’uun afur akka guutu taasifama. Akka xiinxala waalaloowwan shoobdoo irratti godhameen bira gahametti, jechoonni gaaleen bo’oo walaloowwan shoobdoo akka afur guutuuf itti dabalaman kanneen akka bar, bari, fedhe, Mee fakkeenya walaloowwan shoobdoo kan haala kanaan ijaaraman isaan armaan gadii haa ilaallu:

- a. *Duusee **bari***
*Duruu sitti yaasee **bari***
- b. *Suqqaa **bari***
*Callaan sitti haqaa **bari***

Fakkeenya kanaa olii keessatti, jechi ‘**bari**’ jedhu kan dabalameef akka birsagni gaalee walalichaa afur guutuufidha; kana waan ta’eef hiika walalichaa irratti dhiibbaa hin qabu.

- a. *Affaar mataa ’n filatu ni foo’ataa*
*Hundi sa **maaf** nu laallataa? (218)*
- b. *Haadha lafaa yaa mirriitii*
***Maaf** naan lolta akkasitti? (83)*

Fakkeenya ‘c’ fi ‘d’ keessatti jechi ‘maaliif’ jedhu koobamuun ykn gabaabsamuun ‘maaf’ isa jedhutti kan deebi’eef akka birsagni gaalee bo’oo walalichaa afur hin caalleefidha.

4.3.2. Akkaataa Shoobdoon Itti Sirbamu

Shoobdoon kan sirbamu shanii ykn seeylii wal jalaa qabaa midhaanicha dhahaniinidha. Tokko tokkoon seeylii namoota lamaa hanga jahaa qabaachuu danda’a. Baay’inni shanii uuda tokko irratti shoobdoo sirbaa midhaan tumuu lama ykn sadii ta’uu danda’a. kana kan murteessu baay’ina namoota ykn daboo kan uuda irratti argamaniidha. Yoo baay’inni namoota tumaaf uudarratti argaman lama, afur ykn saddeet ta’e, shanii lamaatuu filatama. Gama biraatiin yoo baay’inni isaanii immoo sadii, jaha, sagal, kudha lama ykn kudha shaniifi sanaa ol ta’e, shanii sadii irra filatama.

Yeroo baay’ee shaniin shoobdoo inni filatamaan isa sadiiti. Akka odeeffannoo af-gaafiin argameetti, shaniin shoobdoo sadii ta’uun shoobdoo wal jalaa qabuufiis ta’ee midhaanicha sirritti tumuuf mijaawaa dha. Kanaaf, qorannoo kana keessatti akkaataa shoobdoon itti sirbamu yoo ilaallu shoobdoo shanii sadii fudhanna.

Shanii shoobdoo sadeen keessaa nama tokkootuu shoobdoo buusaaf. Namoonni shanii namni shoobdoo buusuuf keessatti argaman yeroo inni buusaa midhaan dhahu wajjiin dhahuu malee homaa hin dubbatan. Kuniis kan ta’uu danda’eef, walaloon shoobdoo

sammuu namicha buusuu keessaa waan maddituuf waan inni jechuuf deemu dursanii beekuun waan hin danda'amneef jecha. Namoonni shaniiwwan hafan lamaan keessatti argaman immoo dabareedhaan waan namichi buusuuf shanii jalqabaa keessaa jedhu irra deebi'uun jalaa qabaa midhaan dhahan. As irratti wanti hubatamuu qabu, shoobdoon rukuttaalee tumaa midhaan dhooftu wajjiin deemuu isaati. Kuniis jecha biraatiin yoo ibsamu, rukuttaan ulee tumaa akka meeshaa muuziqaa tajaajila jechuudha.

Haalli shaniin lammaffaa fi sadaffaa namicha buusuuf jalaa itti qaban seera mataa isaa qaba. Akkuma kanaa olitti ibsametti, bo'oon walaloo shoobdoo tokko gaalee tokko ykn lama qabaachuu danda'a. Yoo bo'oon walaloo shoobdoo tokko gaalee tokko qofa kan qabu ta'e, shaniin lammaffaafi sadaffaa akkuma jirutti waan namichi buusuuf jedhe irra deebi'uudhaan dabareedhaan jalaa qaban. Yoo bo'oon walaloo shoobdoo kan gaalee lama qabu ta'e, gaalee lammaffaa ykn isa dhumaa irra deebi'uun jalaa qaban. Fakkeenyaaf walaloo shoobdoo isa armaan gadii haa ilaalluu.

Rufaan rufee (X3)

Waldagabree boortaan dhufe (X3)

Murti Guutoon diddaaf kufe (X3)

Walaloo armaan olii keessatti bo'oon jalqabaa gaalee tokko qofa waan of keessaa qabuuf yemmuu namichi baasuuf "rufaan rufe" jedhu, shaniin lammaffaa akkuma jirutti deebisanii 'rufaan rufe' jechuun jalaa qaban, shanii sadaffaaniis 'rufaan rufe' jedhee jalaa qabaa midhaan dhaha. yemmuu namichi buusuuf, shanii jalqabaa keessaa, 'Waldagabree boortaan dhufe' jedhu, bo'oon kun gaalee lama waan of keessaa qabuuf gaalee dhumaa isa 'boortaan dhufe' jedhu shaniin lammaffaafi sadaffaa irra deebi'uun jalaa qabu. Haaluma kanaan bo'oo sadaffaatiis yoo namichi buusuuf murti guutoon diddaaf kufe jedhu, shaniin lameen hafan dabaree dabareedhaan gaalee 'diddaaf kufe' jedhu irra deddeebi'anii jechuun jalaa qaban.

Walumaa galatti, shoobdoon dabareen waljalaa qabama. Shaniin jalqabaa kan namni buusuuf keessa jiru caljedhanii midhaan dhahan. Shaniiwwan lamaan hafan ammoo afaaniin sirbaa midhaan dhahan(tuman). Fakkiin armaan gadii yaada kanaa olitti ka'e ibsuuf gargaarti.

Fakkii 9: Akkaataa Midhaan Shoobdon Itti Tuman (Qorattuun: Amajjii 8, 2009)

4.4. Faayidaa Af-walaloo Shoobdoo

Hawaasa Oromoo Harargee biratti, shoobdoon faayidaa hedduu laata. Faayidaaleen shoobdoo kunneeniis kan akka hojitti wal si'eessuu, seenaa dhalootarraa dhalootatti dabarsuu, afeerraa abbaa ykn haadha guuzaa gaafachuu fi adeemsa hojii tumaa keessatti qajeelfama garagaraa waliif dabarsuufaacha. Faayidaaleen shoobdoo kunneeniis akka itti aanu kanatti dhiyaataniiru.

4.4.1. Hojiirratti Wal Si'eessuuf

Kaayyoon shoobdoo inni guddaan hojii tumaa midhaanii irratti wal jajjabeessuuf ykn wal si'eessuuf akka ta'e qorannoo kana keessatti irra deddebi'uun tuqameera. Akka Amiin Bulloo namni jedhamu himetti, yeroo shoobdoo sirbaa midhaan tuman dadhabbiifi hifannaan namoota midhaanicha tumaa jiranitti hin dhagahamu. Kun kaayyoo shoobdoo kan walii gataati. Kana jechuun, yoo walaloon shoobdoo ergaa biraa kan dabarsitu ta'ees, si'aa'ina hirmaattootaatiif murteessaadha jechuudha. Yaada kana ilaalchisee ragaan af-gaafiin argame tokko akkas jedha:

“Midhaan shoobdoo irratti jechaa tumaniifi inni kaan tokkoo miti. Midhaan shoobdoon tumamu, goflee irratti firiin takkalleen hin haftu. Guuzniniis osoo hin dadhabin yeroo dheeraaf midhaanicha tuma. Kanaaf, shoobdoon barbaachise” (Af-gaafii Yuusuuf, 2009).

Kanarraa akka hubatamutti shoobdoon, akka walii galatti, sirba hirmaattoonni tumaa midhaanii ittiin wal si'eessuuf ykn wal jajjabeessuuf sirbamuudha. Kaayyoo isaa inni guddaan hojii tumaa midhaanii osoo dadhabbiin itti hin dhagahamin yeroo dheeraafi

qulqullinaan hojjechuuf gargaaruudha. Haa ta'uu malee, akka xiinxalliin walaloowwan shoobdoo irratti geggeeffamte mul'iftutti, walaloowwan shoobdoo kanneen addatti ergaa wal jajjabeessuu of keessa qaban ni jiran. Akka fakkeenyaatti, walaloowwan armaan gadii kana haa ilaalluu:

- a. *Addeellayyoo ciisa loon Alaa*
Gummaan dhumu numaan gala (9)

Bo'oon lammaffaa walaloo kanaa – inni '*Gummaan dhumu numaan gala*,' jedhu yaada '*Yoo gummaan eegalame kun dhume malee hin galu ykn yeroo gummaan kun dhume qofaan gala*' jedhu dabarsa. Kun immoo murannoo hirmaattoonni tumaa midhaani hojii itti jiran sana fixuuf qaban argisiisa. Kun immoo, yoo namoonni miirri dadhabbi ykn hifannaa itti dhagahame jiraate akka si'aa'inni itti dhagahamu taasisa. Haaluma wal fakkaatuun walaloon shoobdoo itti aantu kuniis hirmaattoonni tumaa midhaanii wal si'eessuuf itti gargaaramu.

- b. *Dheeratullee gobeensi hin dhalu*
Ani gummaa kana dhiisee hin galu (40)

Ergaan walaloo kanaatiis akkuma isa kanaa olitti ilaalleeti '*Osoo gummaan kun hin dhumu hin gallu; gummaa kana fixuu qabna*' jedhu dabarsa. Walaloowwan lamaan mata duree kana jalatti ilaalle kun yeroo aduun dhiitee namoonni tokko tokko galuu darbaade kan alalaafamanidha (Af-gaafii: Abdallaa, 2009). Kana malees walaloowwan shoobdoo kan wal si'eessuuf sirbaman ni jiru. Fakkeenyaaf isa itti aanu kana haa ilaallu:

- c. *Lashaa lashii*
Dib godhii callaa galchii (123)

Walaloon kun akka namoonni midhaan tumaa jiran sirritti midhaanicha rukutuun ykn dhahuun akka dafanii calleessuun galchuu qaban wal jajjabeessuufi miira hojitti cimuu wal keessatti uumuuf kan walaleeffamuudha. Kana malees, shoobdoo keessatti akka itti aanu kanatti bifa qeeqaatiin wal jajjabeessan:

- d. *Gaalli dhale*
Moorattiin gale
Hayyalelee way nu malee ormi galee (60)

Kana jechuun nu malee ormi ykn namoonni uuda birootti midhaan tuman tumaa fixuudhaan uudarraa galaniiruu; nuti immoo boodatti harkifanneerraa haa jabaannuu ergaa jechuudha. Haaluma kanaan, walaloowwan lakkoofsa 61, 126 fi 143 irratti tuqaman

qabiyyeen ergaa isaanii hirmaattoonni tumaa midhaanii ittiin wal si'eessuu ykn hamilee waliif kennuudha.

4.4.2. Seenaa Dhalootaa Dhalootatti Dabarsuuf

Af –walaloon shoobdoo seenaa dhalootaa dhalootatti dabarsuu keessatti gahee guddaa qaba. Kunis ta'eewwan seenaa gurguddaan bifa shoobdootiin waan tumaa midhaanii irratti sirbamuuf dhaloonni haaraan seenaa san akka hubatu taasisa. Akka fakkeenyaatti walaloowwan shoobdoo kanneen armaan gadii haa ilaallu.

Haamid Ibroo dolloba irraan qaarsanii

Raas Mokonnin jiraa lammii qisaasanii(101)Ibsaa af-gaafii keessatti

Akka af- gaafii keessatti Ibsaan Mohaammad ibsetti, Haamid Ibroo, ilma Ibro Shaxaa kan damiina gosa Meettaa turedha. Abbaan isaa, Ibroo Shaxaa, itti aanaa hogganaa Raabaa Doorii Afran Qalloofi Humbannaa kan ture yoo ta'u boodarra lola seenaa qabeessa Calanqoo irratti wareegame. Haamid Ibroo gumaa abbaa isaa baafachuuf gara Jibuutii deemee gargaarsa hidhannoo gaafatee yoo biyyatti deebi'u, bulchaa kutaa biyyaa Harargee kan ture, Ras Mokonnin qabee akka ajjeefamu godhe. Walaloon shoobdoo kunis seenaa damiina (hogganaa) gosa Meettaa jedhamu kan tureefi ilmi Ibroo Shaxaa, kan Haamiid Ibroo akka Raas Mokonniniin itti ajjeefame ibsa.

Sibiiluma sibiilaani

Ilma dace fide bobbaasanii

Jallaa keenyaan nu moohanii (102)

Walaloon shoobdoo inni kun akkaataa sabni Oromoo weerara naafxanyootaatiin itti cabe ibsa. Akkuma walaloon kun ibsutti sibiiluma sibiilaan tuman akkuma jedhamutti nuus, nama keenya kan fedha sabaatiin ala ta'e (jalaan) nu cabsanii (moohanii)

a) *Calanqoo calii lafee jiraa*

Lafeen saniis gootaa-jiraa (33)

Walaloon kun calanqoo iddoo jedhamu lafeen akka jiruufi lafeen jiru sunis tan goototaafi jiraa lammii yookaan hoggantoota sabaa ta'uu hubachiisa.jiraa jechuun akka loqoda oromoo harargeetti hogganaa,nama sabaaf dhaabbate ,sooreessa yookaan damiina gosaa ibsuuf fayyada.

b) *Gaafa luluun gama bahe*

Dubaay fidee hijaa bahe (55)

- c) *Madaafatuu Arabarraa dhufee*
Madaaficha goonni carqiin cufee (128)

Bo'oon walaloo inni" madaafatuu arabarraa dhufee" jedhu, akaakuu meeshaa waraanaa kan minilikiin lola calanqoo irratti dhimma itti bahame ibsa. bo'oon lammataa immoo akkaataa madaafa san guyyaa lola calanqoo goonni itti carqiin cufee faaydaa akka hin laanne tattaaffii godhame mul'isa.

- d) *Daakatatti baaruda daakanii*
Baasa hin jirre amiironni baasani (133)

Iddoo daakata jedhamu kan harargee bahaa keessatti argamutti amiir abdullaahii qophii lola calanqootiif baaruda hojjachiise. Haaluma wal fakkaatuun haala Oromoonni Bara Oromiyaa akkaataa harka alagaa jalattii itti kufan yoo walaloo shoobdootiin ibsan akkas jedhu:

- a. *Rufaan rufee*
Murti Guutoon maaliif Kuufe (156)
- b. *Rufaan Rufee*
Walda gabree boortaan dhufee
Murti Guutoon diddaaf kufee (193)

Walaloowwan shoobdoo lamaan kun ta'eewwan seenaa kan naannichatti beekamaniin wal qabatu. Walaloo 'a' keessatti sababa Murti Guutoon itti kufeef ykn wareegameef bifa gaafiitiin dhiheessa. Inni 'b' irratti argamu immoo deebii gaafii isa 'a' tiif dhiheessa. Kuniis sababni Murti Guutoon itti kufeef, namicha Waldagabree jedhamu, hogganaa weeyrartoota waraana Minilik kan Lola Calanqoo, boortaan ykn humnaan of jala galchuuf dhufe. Sana of irraa ittisuuf Murti Guutoon wareegaman yaada jedhu dabarsa.

Haaluma wal fakkaatuun walaloowwan shoobdoo kanneen dabalee irratti lakkoofsa 30, 57, 58, 70, 94, 138, 159, 170 jalatti tarreeffaman ta'eewwan seenaa garaa garaa ibsu.

4.4.3. Abbaa Daboo Affeerraa Gaafachuu

Shoobdoon dhimmoota garaa garaatiif sirbama. Qabiyyee shoobdoo keessaa inni tokko abbaa daboo waan barbaachisu kanneen akka jimaa , hoojjaa, bunaafi tamboo akka isaaniif dhiyaatu gaafachuuf ni oola. Abbaan dabootiis waan gaafatame kana walaloo shoobdoo irraa hubachuun ka'ee itti harawaaca. Walaloowwan shoobdoo kanneen abbaa daboo affeerraa gaafachuuf sirbaman kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti haa ilaalluu:

a) *Sheek Aadami*

Jimaa fidii na kaadami (168)

Akka armaan olitti ibsametti, walaloon shoobdoo kana keessatti tajaajilli bo'oo jalqabaa rukuttaa manaatiif haala mijjeessuudha. Kanaaf, inni ergaa dabarsu, bo'oo lammataati. Akka bo'oon lammaffaa kun ifatti mul'isutti, ergaan walaloo kanaa, '*jimaa fiduudhaan nu kaadamiii*' jechuudha. Akka af-gaafi namoota garaa garaa waliin taasifameen hubatamuun danda'ametti, jimaan wantoota daboo barbaachisan keessaa isa duraati (Marii Garee: Ammaduu, 2009). Kana ilaalchisee odeeffennaan Ibsaa jedhamu akkas jedhe,

Guuzaaf waan hedduutu barbaachisa. San keessaa tokko jimaadha. Jimaan Harargee keessatti akka aadaatti erga fudhatame tureera. Kanaaf, guuza midhaan tumu kadhachuun dura abbaan guuzaa jimaa iddoorraa yoo hin qabaanne bakka biraatii harawaacee fiduun dirqama itti ta'a. Kana malees, wantoonni akka tamboo, buna, hojjaafi kkf guuzaaf ni qopheeffama (Marii Garee: Ibsaa, 2009).

Akka yaada Ibsaa kanarraa hubannutti, jimaa irraa kan hafe wantoonni biraa dirqamaa miti. Jimaan immoo wantoota daboo barbaachisan keessaa kan akka dirqamaatti fudhatamuudha. Yoo daboon midhaan tumu wantoota dabalataa kan akka hojjaafi, bunaafi tamboo barbaadan akkas jechuun gaafatan.

Sheek Aadami

Wanna hundaan na kaadami (166)

Kuniis haaluma isa kanaa oliitti ibsametti abbaan daboo akka waan daboo barbaachisu hunda guutuuf gaafachuuf walaleeffama. Kana malees, akka Alii Ahmad af-gaafii keessatti ibsetti, yoo abbaan daboo jimaa yeroon fiduuf dhabe yookin immoo daboo isaatiin 'gad taa'aa hara baafadhaa (boqqodhaa)' jechuun baate, ykn haati daboo yeroon kasha itti fiduu yoo dhabde daboon shoobdoo keessatti akka itti aanu kana jechuun haala qeeqaatiin waa barbaadanii dhabuu isaanii ibsatan:

Jiini bahee halkan guyyaa godhe

Aabboo maaliin hijaa godhe?

Aayyoo maaliin hijaa godhe? (228)

Kana jechuun, 'abbaa daboo ykn haadha daboo maaliin itti balleessineef tajaajila nuuf barbaachisu kan akka jimaa, hojjaafi kasha yeroon argachuu dhabne' jechuudha. Akka Amiin Bulloo ibsetti, tumaan midhaanii hojii qotee bulootaa keessa isa murteessaadha. Yeroon Tumaa yeroo qotee bulaan waan waggaa guutuu itti xaaraa bahe itti walitti qabatuudha. Qotee bulaan cimaan callaa midhaanii guddaa oomishe ni gammada.

Kanaaf, gammachuu san ibsachuufis ta'ee daboo isaatiif hamilee kennuuf qawwee ni dhukaasaaf (Af-gaafii: Amiin Bulloo, 2009). Daboon tumaa midhaanii akka abbaan daboo qawwee isaaniif dhukaasuun hamilee isaanii cimsuuf akka itti aanu kanatti walaloo shoobdootiin ibsu:

Ussoo Alii bulloo malee hin yaabbannee
Abbaan guuzaa maaf qawwee hin yaammannee (190)

As irratti, 'abbaan guuzaa maaliif qawwee hin yaammanne,' yoo jedhu, maaliif nama yaamee ykn ergee qawween isaaf fidu hin taasifne jechuudha. Akka Abdallaa Saanii af-gaafii waliin taasifame keessatti kaayyoon qawween dhufuuf akkasitti ibse:

“Bara midhaan tole abbaan guuzaa gammachuu isaa ibsachuufi guuza isaaf hamilee kennuuf qawwee dhukaasaaf. Aadaan akkanaa kun amma dhabamullee, dur namni qawwee hin qabnees ergifatee guuza isaatiif dhukaasa. Kanaaf, yoo abbaan guuzaa dagatellee, ‘maaliif qawwee hin yaammanne,’ jechuun shoobdoo keessatti yaadachiisan” (Af-gaafii :Abdallaa Saanii, 2009). Haaluma walfakkaatuun, walaloon lakkoofsa 167 irratti tarreeffamte qabiyyeen isii abbaa daboo affeerraa garaa garaa gaafachuudha. Walumaagalatti, akka xiinxala walaloo shoobdoo irratti taasifameefi ragaan af-gaafiin argame mirkaneessutti, qabiyyee shoobdoo keessaa tokko abbaa daboo afeerraa gaafachuudha. Affeerraan gaafatamuus, jimaa, buna, hojjaa, tamboo fi kkf ta'uu danda'a.

4.4.4. Qajeelfama Adeemsa Hojii Tumaa Keessatti Waliif Laachuu

Akka odeeffannoo af-gaafiin argameetti, hirmaattoonni shoobdoo kan qajeelfama addaa addaa adeemsa hojii tumaa keessatti waliif laatan shoobdoodha. Kana ilaalchisee namni Ali Ahmad jedhamu akka itti aanu kana jedhe:

“Yeroo shoobdoo sirbaa midhaan tuman qajeelfama garaa garaa shoobduma keessatti waliif himu. Qajeelfamni kuniis, yeroo midhaan tuman haala kamiin iddoo akkamii akka dhahuu qaban, gummaan guddaa yoo ta'e namni akka itti dabalamu, yeroo midhaan callaa'e akka gofleen irraa baafamuu qabdufi yeroo calleessanii fixan akka galuu qaban kan waliif himaniin shoobdoodhaani” (Af-gaafii: Ali Ahmad, 2009). Yaada kana kan cimsu xiinxalliin walaloo shoobdoo irratti taasifameen akka bira gahamettiis qabiyyee shoobdoo keessaa inni tokko adeemsa hojii tumaa keessatti qajeelfama garaagaraa waliif laachuudha.

Fakkeenyaaf yoo baay'inni nama midhaan tumuu xiqqaa ta'e, akka namni biraa dabalamuuf gaafachuuf akkas jedhu:

Haamaa lagaa harkaan haamanii

Qeeyroo tumaaf haa yaamanii (86)

Kana jechuun 'haamaa lagaa harkaan haamanii' kan jedhu hojiin harkaan dalagamuu argisiisa. Inni 'qeeyroo tunaaf haa yaamanii' jedhu immoo 'humni namaa xiqqaateeraa tuutni namoota dabalataa ykn qeeyroon haa waamamuu jechuudha.

Oromiyaan marti barnootumaa

Waytiin rabbi geessee salaatumaa (105)

Ummanni Orommoo Harargee irra caalaan isaanii amantaa muslimaa akka hordofan ni beekkama. Kanaafuu, sa'aatiin salaataa ga'uu 'waytiin Rabbii salaatumaa' jechuudhaan wal yaadachiisu. Kuniis, sa'aatiin salaataa geessee tumaa dhaabnee salaanna ykn kadhannaa amantaa muslimaa geggeefanna' ergaa jedhu dabarsa. Kana malees, yoo hojii tumaa xumuran akkas jechuun ibsu:

Karaan deema

Gummaa fixee galaan deema (115)

Ergaa walaloo kanaarraa akka hubanutti, yeroo tumaan raawwatee gara manaa deemuuf qophaa'an shoobdoo sirbamuudha. Akkuma kanaa olitti ibsameetti, shoobdoo keessatti qajeelfama akka sirritti dhahi ykn iddoo dhahamuu qabu ilaalaa dhahi jedhu waliif laatu. Fakkeenya isa itti aanu haa ilaalluu.

Ulee murii naaf qaqi mee

Muuyraa dhahi haw ragadi mee (188)

Kana jechuun muuyraa, gosa bishingaa kana sirritti dhahaa shoobdoo sirbi. Gosti bishingaa kanaa haalaan dhahan malee hin callaa'u akka jechuuti. Haaluma wal fakkaatuun iddoo dhahamuu qabu ilaalaa dhahi waliin jechuuf akkas jedhu:

Yoo dadhabde caayaa taa'i

Gofleen ijaa laalaadhahi (209)

Walaloo kana keessatti 'yoo dadhabde caayaa taa'i, gofleen ijaa ilaalaa dhahi' yoo jedhu, akka nama dadhabeetti iddoo argite hin dhahin, dadhabde taanaan boqodhu malee akka argitetti iddoo hin barbaachifne hunda hin dhahin, goflee iddoo firii qabdu ilaalaa dhahi jechuudha. Walumaa galatti, akkuma kanaa olitti ilaalletti, shoobdoon qabiyyee addaa

addaa qaba. Qabiyyeewwan shoobdoo kunniiniis, abbaa (haadha) daboo faarsuufi afeerraa wantoota garaagaraa gaafachuu, quuqaa garaagaraa ibsuu, ta'eewwan seenaa jajjaboo ta'an dhalootaa dhalootatti dabarsuu, dhimmoota addaa addaa irratti ittiin wal qeequu, hojiirratti wal si'eessuu, wantoota garaa garaa ittiin faarsuu, dhaadannoo garaa garaa ittiin dabarsuu, Waaqa galateefachuufi kadhachuu akkasumaas ittiin wal eebbisuufi qajeelfama hojii ittiin waliif laachuufaadha.

4.5. Xiinxala Qabiyyee Shoobdoo

Kaayyoo guddaan af-walaloo hojii kamiyyuu hirmaattoota af-walalichaa boohaarsuun akka nuffiifi hifannaan yeroo dalagan itti hin dhagahamne taasisuudha. Gara biraatiin, af-walaloon ergaa ykn dhaamsa hirmaattootaaf bohaarsaa dabarsu hedduu qaba. Dhaamsi kuniis kan waa barsiisuufi haala qabatamaa hawaasa keessa jiru tokko ibsuudha. Kana ilaalchisee Chaandraan (2015) akkas jedhe, *"Folk songs are not merely modes of entertainment, but have messages to instruct the common people"* (f. 102). Kana jechuun, af-walaloon dhimma bashannanaatiif qofa kan oolu osoo hin ta'in dhaamsa garaa garaa kan namoota idilee ittiin barsiisuun qaba.

Walaloowwan shoobdoo qabiyyeewwan garaagaraa qabu. Qabiyyeewwan walaloo shoobdoo guutumaanguututti tarreessuun danda'amu baatulle, qorannoo kana keessatti isaan ijoo ta'an tuttuquuf yaalameera. Akka qorannoo kanaan bira gahametti, qabiyyeewwan shoobdoo kanneen akka abbaa ykn haadha daboo faarsuu, quuqaa garaagaraa ibsuu, wal qeequufi wal gorsuu, Wantoota garaa garaa faarsuu, abbaa daboo eebbisu, abbaa daboo afeerraa gaafachuu, ta'eewwan seenaa bebeekkamoo dhalootaaf dabarsuu, Waaqa kadhachuufi galateeffachuu, adeemsa hojii tumaa keessatti qajeelfama addaa addaa waliif laachuufi hojiirratti wal si'eessuu faa dabalata.

4.5.1. Abbaa Guuzaa Yookiin Haadha Guuzaa Faarsuu

Qabiyyee shoobdoo keessaa inni duraa abbaa ykn haadha guuzaa faarsuu yoo ta'u wantoonni bu'uureeffachuun itti faarsaniis carraaqqataa, arjaa, qabaataa, boonaa, goota, beekaa fi nama kabaja namaaf qabu ta'uu, akkasumaas, kamayummaa haadha manaa ta'uu danda'a (marii Garee: 2009). Fakkeenyaaf, abbaan guuzaa qabaataa ta'uu isaatiif yoo walaloo shoobdootiin faarsan akka itti aanu kana jedhu:

Dirree Dhawaa keessi laqaa laqaa

Aabboo kan kiishi maallaqaa (43)

Hiika qabeessummaa walaloo shoobdoo kanaaf ga'een bo'oon jalqabaa qabu xiqqaadha—rukuttaa manaatiif haala mijjeessuu qofa. Kanaaf, “*Aabboo kan kiisha maallaqaa*,” yoo jedhan, sooreessa, arjaafi nama waan irraa barbaadan hundumaa irraa argatan jechuudha. Tajaajila abbaa daboo jigii isaatiif taasisu malees yoo kabajaa namaaf qabaate akka itti aanu kanatti faarsn:

Alaa- Nooleetu eessumaa

Aabboo kabajaan keessumaa (12)

Yaanni walaloo kanaa Gosa Alaa fi Noolee, gosa kabajaa namaaf qabachuun beekamtutuu isaaf eessuma, kanaaf aabboo ykn abbaan daboo haalaan nama kabajaa jechuudha. Karaa biraatiin, abbaan daboo nama callaa midhaanii guddaa oomishuun beekkamu yoo ta'ees shoobdoo keessatti ni faarsa. Fakkeenyaaf, walaloowwan shoobdoo kan aabbaa guuzaa (daboo) callaa guddaa inni oomishuuf jecha faarsuuf faayidaarra oolan isa kanaa gadii haa ilaalluu:

Gummaan gaaraan qixxaate

Aabboon mootii fakkaate (75)

Walaloo kana keessatti ‘gummaan gaaraan qixxaate’ yoo jedhu tuullaan bishingaa abbaa daboo hanga tulluu ykn gaaraa ol dheeratee, yookiin jecha biraatiin ‘abbaan daboo callaa guddaa oomishee’ jechuu yoo ta’u inni ‘aabboon mootii fakkaate’ jedhu immoo guddana callaa oomisheetiif ykn nama carraaqataa ta’uu isaatiin callaan oomishe mootiin wal isa qixxeesse akka jechuuti. Haaluma walfakkaatuun walaloon shoobdoo inni itti aanuus yaaduma wal fakkaatu ibsa.

Xuullo gubbaa bosonni hurrumaa

Aabboo boolli haddaaruma (212)

Kana jechuun abbaan daboo qotee bulaa cimaa, oomisha midhaanii guddaa galfachuun beekkamu kan boolli isaa yeroo mara midhaan haddaar qabdu jechuudha. Kun immoo abbaan daboo sun nama carraaqataa ta’e argisiisa. Walaloo shoobdoo kan abbaan daboo nama carraaqatu ta’uu isaatiif ittiin faarsan kan armaan gadii kana dabalataan haa ilaalluu.

Suqqaa bari

Callaan sitti haqaa barii (172)

Walaloo kana keessatti bo'oon ergaa walalichaa baate isa lammataati. Bo'oo kana keessatti, 'callaan sitti haqaa bari,' yoo jedhu abbaan daboo nama carraaqataa ta'uudhaan beekkamu waan ta'eef callaa guddaa argachuun waanuma isarraa eeggamu ta'uu agarsiisa. Haaluma wal fakkaatuun, walaloon shoobdoo armaan gadii abbaan daboo nama callaa midhaanii guddaa oomishuun beekkamu ta'uu isaatiif kan ittiin faarsaniidha.

Lashaa lasha akka sootii

Gummaan kuni kan warra mootii (122)

Bo'oo lammaffaa walaloo kanaa keessatti 'gummaan kuni kan warra mootii' yoo jedhu gummaan midhaanii kun kan nama akka warra mootitti oomisha guddaa argatuuti jechuudha. Kun gara biraatiin abbaan daboo san carraaqataa ta'uu isaa mul'isa.

Kana malees, abbaan daboo nama arjaa ta'uu isaatiif shoobdoo keessatti ni faarfama. Walaloon shoobdoo kan abbaan daboo arjaa ta'uu isaatiif ittiin faarsan kan armaan gadiiti.

Saawwi saayyoo lakkuu dhalee bari

Guuza aabboo Rabbii faayee bari (160)

Akka bo'oo lammaffaa walaloo kanaa keessatti yoo 'guuza aabboo Rabbii faaye bari' jedhu, abbaan daboo nama arjaa waan daboon barbaaddu mara guutuuf waan ta'eef daboo isaa faayamte, tajaajila gaarii argatte ykn hadhaadhiyyamte jechuudha. Haaluma wal fakkaatuun, walaloon itti aanu kunis arjummaaf kan abbaa daboo ittiin faarsaniidha.

Marqaa guuzaaf affeelanii

Aabboon waa nu affeeranii (131)

Marqaan nyaata aadaa Oromoo isa beekkamaafi ol aanaa ta'uun ni beekkama. Akkuma walalicha irraa hubatamutti, marqaa affeeluun abbaan daboo nu affeeree, affeerraan kun affeerraa ol aanaadha ykn afeerraa gaarii nuuf godhe jechuudha.

Kabiirummaan nama callee diruu

Aabboon nama Makkaa jiruu (113)

Diree Dhawaa kursiin hulaa duraa

Aabboo kan ija naaduraa (46)

Ulee muran ejersumaa

Aabboon durattuu beekumaa (187)

Akka walaloo kanarraa hubannutti abbaan daboo beekaa ykn hayyuu ta'uu isaatiifillee akka shoobdoo keessatti ni faarfama.

Gummaan jigee weweeddisee

Aabboo Rabbumaatu eebbisee (73)

Warri Qunnii sangoota nyaachisaa

Aabboon miniishir aachisaa (202)

Doobbaa gaafni deeylaa barii

Aayyoo harki dammaa barii (47)

Walaloowwan kanneen keessatti haati daboo kaameettii, harka toleettii ykn qabxuu ta'uu isiitiif faarfamuu isii argisiisa. Kanaafuu, abbaa daboo qofa osoo hin taane haadha dabootiis kaameettummaa isiitiif shoobdoo keessatti akka faarfamtu hubanna.

4.5.2. Quuqama Garaagaraa Ibsuu

Ummanni Oromoo sirnoota garaagaraa keessatti dhiibbaan siyaasaa, dinagdee fi hawaasummaa irra gaggeeffamaa akka ture fi jiru beekamaadha. Miidhaa kana ummanni oromoo karaa addaa addaatiin ibsachaa ture. Karaan ummatichi quuqaa isaa ittiin ibsachaa ture keessaa tokko af-walaloodha (Asaffaa Tafarraa, 2003).

Ummanni Oromoo Harargees miidhaa sirnoota garaagaraa kessatti isaa irraa gahaa ture fi jiru ibsachuuf af-walaloowwan itti gargaaramaa ture keessaa tokko shoobdoodha. Yaada kana Asaduu muttaqii marii garee waliin taasifame keessatti yoo ibsu akkas jedhe:

“Shoobdoon jechoota gaggabaaboon sirbamtii; kan itti sirbamtuus tumaa midhaanii irratti. Sagalee ulee tumaafi gaggabaabina jechootaarraa kan ka'e wanti jedhamuufi hiikni isaa sirritti addaan bahee hin beekamu. Kun ammoo akka ummanni shoobdoon akka af-walaloo biroo caalaa sodaa tokko malee quuqaa siyaasaa ibsachuuf itti gargaaramu godheera.” Kana malees, xiinxalliin walaloowwan shoobdoo irratti gaggeeffameefi ragaan af-gaafiin funaaname akka mul'isutti shoobdoon miidhaa ummaticharra gahu ibsuu keessatti ga'ee guddaa qabaachuu turte. Miidhaawwan ummaticharra gahaa ture keessaa tokko lafarraa buqqaafamuudha. Walaloowwan shoobdoo inni kanaa gadii yaada kana ibsa:

Odaa Nagaa

Biyyi tiyyaa eessaan dhaqaa (141)

Walaloo shoobdoo kana akka Amin Bulloo ibsetti sirna fiwudaalizimii ture. Kuniis, qotee bultoonni Oromoo abbootii lafaatiin lafa isaanii irraa buqqifamuuf mormii qaban ibsachuuf sirban ture. Haaluma wal fakkaatuun bara dargii keessaas sirna sooshaalistii akka walii galaattiis ta'ee keessumattuu Waldaa Qotee Bultoota Oomishtoota ykn 'Ye Amrachooch Hibrat Siraa Mahibar" jedhamu mormuufi quuqaa miidhaa karaa kanaan irra gahaa ture yoo shoobdoodhaan akkasitti ibsachaa turan:

'Simaabaluu'

'Abet' jenna qonnee dhabnee callaan galuu (220)

Akka yaada af-gaafiin argannetti, qotee bultoonni waldaa omishtoota qonnaan bultootaa bara dargii san keessa turan callaan oomishan suduudaan man-kuusa waldichaatti galfama; qotee bultoonni yoo rakkoo nyaataa qabaatanillee hanga herregni taasifamuu midhaan hin argatan ture. Kanaaf, *'simaabaluu ykn turjumaana barbaaddannee ni iyyannaa. Sababiin isaas, qonne callaa keenya dhoowamne'* jechuudhaan shoobdoo keessatti yaada isaanii ibsatan. Walumaagalatti walaloon tun, rakkoo qotee bultoonni carraa afaan ofiitiin dubbatanii himachuu dhabuufi oomisha isaanii akka barbaadaniifi yeroo barbaadanitti argachuu dhabuu calaqifti. Akka af-gaafii taasifame keessatti, Amiin Bulloo ibsetti qotee bultoonni haala kanaa olitti tuqameetti erga ofii olitti iyyataniin booda deebiin argatan quubsaa ta'uu dhabnaan akka itti aanu kanatti miira abdii kutannaatiin akkas jedhan:

Ol deemaniis amraachuma

Gadi deemaniis amraachuma

Calleessanii duwwaa galuun kun baasuma (221)

Walaloon shoobdoo kun ergaa 'qaama oliittiis yoo iyyatan ykn himatan deebiin kennamu isuma asittiis nuuf kennamuu dha; waan calleessine dhabuun keenya raajiidha' kan jedhuu of keessaa qaba. Sirni sooshaalizimii inni jalqaba akka gaarii ta'e itti himamaa ture boodarra akka itti himame san ta'uu dhabnaan, qotee bultoonni yaada walaloo shoobdootiin akka armaan gadiitti ibsachaa turan.

Gaangeen dhaltu

Shooshaalisiin nuuf hin toltu (222)

Walaloo keessatti ergaa 'yoo gaangee dhalteyyuu sooshaalizimiin nuuf hin toluu, hin barbaannuu ykn akka yaadnee mitii' jedhuu dabarfame.

Kana malees, qotee bultoonni akkuma sirna fiiwdaalizimii keessatti rakkachaa turanitti bara dargii sanaas rakkoo walfakkaattu qabaachuu isaanii yoo shoobdoo keessatti ibsatan akkas jechuu turan:

Waa gubannee

Durattuu dam, daranuu dam (219)

Walaloon shoobdoo kana keessatti bo'oon 'waa gubannee durattuu dam' inni jedhu duriis gubachaa, rakkachaa, lafarraa buqqa'aa... turree dhaamsa jedhu dabarsa. Inni 'daranuu dam' jedhu immoo ammaas san daran gubachaa, rakkachaa ... jirraa jechuudha.

Citaa gaaraa maaf haamanii

Dhiira lolatti maaf yaasanii (36)

Akka namoonni af-gaafii keessatti himaniifi marii gareetiin irra gahameetti, walaloon kun kan ibsu yaada sirna dargii keessa dargaggoota lola isaan hin ilaallanneef fedhiinnaan malee humnaan gara dirree lolaatti oofuu mormuu kan argisiisuudha.

Ceeke lafa burqaa callaa

Asii deemee eessaan gala (214)

Yaanni walaloo tanaan dabarfame akka aodeefkennitoonni af-gaafii keessatti laatanitti, namoota lafa bosonaa qotan gara biraatti oofanii qubsiisuuf yaada dhihaateef mormuuf kan qotee bultoonni jedhaniidha. Kuniis, 'Ceeke, lafa callaan irraa burqu, dhiisee eessattiin gala ykn an iddoo callaan irraa burqu kana gad dhiisee hin deemu' yaada dabarsa. Gara biraatiin, shoobdoon quuqaa hirmaattoota shoobdoo sanii malees rakkoo garaagaraa kan biyyattii keessatti namoota biroo irra gahaa jiruullee ibsuuf ni oolti. Walaloo shoobdoo armaan gadii akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama.

Gumaa lafaa

Murtii Rabbii numaan afa (72)

Walaloo kun haala yeroo ammaa magaaloota gurguddaa addaa addaa fi iddoowwan baadiyyaa tokko tokko keessatti qotee bultoonni lafa isaaniirraa gumaa ykn beenyaan buqqifaman ilaachisee baroota lamaan darban (2015fi 2016) keessa shoobdoo keessatti sirbamaa tureedha, akka af-gaafii keessatti Ammaduu Adam himetti. Hiikni isaatiis, lafarraa buqqifamuu kana waan Waaqni murteessu niin eega jechuudha. Akka kanarraa hubannutti, qotee bultoonni yoo shoobdoo sirbaa midhaan tuman rakkoo mataa isaani qofa

hin kaasan; rakkoo namoota biroottiis akka waan isaanirra ga'etti fudhachuun hadooddii fi quuqaa isaanii ibsatu. Walaloon itti aantuus yaaduma kana deeggarti:

Teenya teessoon Saphaallee

Miidhaan sabaa monyaalee (175)

Saphaalle maqaa ganda tokkooti, Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo keessatti. Yaanni bo'oo jalqabaa, 'Nutu kan jiraannu Saphaalleedha' jechuu yoo ta'u, inni lammataa immoo 'miidhaan sabaa kan bakka fedhetti raawwatamu akka monyaaleetti nama nyanyaata, nama quuqa, ykn nama hadoocha' yaada jedhu dabarsa. Yaanni waliigalaa walalichaa, 'Nutu Saphaalle ganda jedhamu keessa jiraannullee, miidhaan saba keenyarra bakka biraatti irra gahu nu quuqa, nutti dhagahama ykn nu laaleessa' jechuudha. Kanaafuu, shoobdoon quuqaa hirmaattoota shoobdicha sanaa qofa osoo hin ta'in miidhaa nama biroorra gaheef quuqama hirmaattoota shoobdootti dhagahame ibsuufiis ni sirbamaa jechuudha. Kana malees, shoobdoon roorroo garaagaraa ibsuuf sirbama. Walaloowwan kanaa gaditti (a-d) tarreeffaman roorroo qaamota garaagaraatiin yeroo addaa addaa Oromoorra geessifamu ibsuuf kan shoobdoo keessatti alalaafamaniidha.

a) *Jiini bahee taraarratee*

'Adawwii' too na laallatee (109)

As keessatti jechi 'adawwii' jedhu jecha ergisaa yoo ta'u hiikni isaa 'diina,' 'nyaapha,' ykn 'amajaajjii' jechuudha. Jechamni 'na laallate' jedhu immoo 'na tuffate', 'natti roorrisuuf ykn na miidhuuf karoorfate' ykn 'tuttuqee na ilaale' jechuudha. Ergaan walii gala dabrfamuu yaalame, diinni koo na tuffatee fala itti barbaaduun qaba kan jedhuudha. Walaloon shoobdoo itti aantuus ergaa wal fakkaatu qabdi.

b) *Jiini bahee taraarratee*

Hiyyuu takkaa na laallate (223)

Bo'oo lammaffaa walaloo kanaa keessatti jechi 'hiyyuu' jedhu akka loqoda Afaan Oromoo Harargeetti, 'yartuu,' 'bicuu,' ykn 'hagoo' jechuudha. Kanaafuu, walaloon shoobdoo kun dhaamsa 'Akkamitti wanti yartuun ykn biicuun na tuffatti ykn immoo natti roorrifti?' jedhu dabarsuuf kan jedhameedha.

c) *Affaar mataa hin filu ni foo'ataa*

Hundi sa maaf na laallataa? (218)

Inni kuniis yaaduma walfakkaatu qabaatullee kanneen armaan olitti ilaalleen addatti yaanni qabu irra deddeebii roorroo, tuffii ykn tuttuqaati. Kana kan mul'isuus jecha 'hundi' jedhu yoo ta'u inniis namoonni roorroo geessisaa jiran tokkoo ol ta'uu argisiisa.

d) Goda Wanjii kan shaggooyyee

Hamaa jarri akka booyyee (216)

Walaloon shoobdoo kun hammeenya diina kanaa olitti dubbatamee hammeenya booyyeetiin wal fakkeessee ykn wal dorgonsiisee dhiheesse. Kuniis, 'hammeenyi jaraa ykn diina kanaa akka booyyeeti; akkuma booyyeen ooyruu seentee midhaan nyaachuun barbadeessitutti jarri kuniis biyya keenya seenanii qabeenya biyya keenyaa saamaa jiran' yaada jedhu of keessaa qaba. Walaloowwan shoobdoo kanaa olitti (a-d) itti ilaalle quuqaa roorroo kan ibsaniidha. Kanneen armaan gaditti (e-h) itti tarreeffaman immoo, roorroo armaan olitti kaafameef yaada falaa kanneen dhiheessaniidha.

e) Adaree biyyoo raadiyoonii iyyaa

Ni dabartii oobsaa ilmaan biyyaa (8)

Yaanni walaloo kanaa, 'obsaa, yeroo ni darbitii' isa jedhuudha. Kanaafuu, roorroon jiraattuus obsaan dabarsuun gaarii akka ta'e yaada laachuuf walaloo shoobdoo keessatti kaafamteedha (Af-gaafii: Yuusuf Adam, 2009).

f) Kilaashuma

Kilaash malee wanni biraa bilaashuuma (211)

Yaanni walaloo shoobdoo kanaa immoo faallaa yaada 'e' irratti dhihaateeti. Inniis, 'qawwee malee falli biraa hin jiru, hidhannee haa of irraa dhoowwinu' yaada jedhu dabarsa. Yaanni walaloo itti aanuulleen yaaduma kana cimsa.

g) Mana ijaaran gobeensuma

Diina silaa bobeeessumaa (130)

Yaada walaloo kanaarraa kan hubannu, ta'uu didde malee otuu ta'ee diina of irraa bobeeessuun faccisuun barbaachisaa akka ta'e dha.

h) Leenca qabii naaf teessisii

Qeeyroo loltuu naaf leenjisi (124)

Walaloon inni kuniis roorroo hammaatte itti qophaa'anii ofirraa dhoorkuu ibsuuf kan itti gargaaramaniidha. Walumaagalatti, shoobdoon quuqaa siyaasaa, kan dinagdeefi hawaasummaa garaagaraa ibsuuf hawaasni kan itti gargaaramu ta'uu isaa hubanna.

4.5.3. Dhimmoota Garaagaraaitif Ittiin Wal Qeequu

Shoobdoo irratti namoonni hirmaatan haala garaagaraatiin waan garaa garaatiif wal qeequ. Qeeqa walaloowwan shoobdootiin dabarfaman keessaa harki irra caalu qeeqa nama shoobdoo ykn tumaa hin beekneeti. Nama shoobdoo hin beekne, kan dabaree isaa eeggatee midhaan tumamu hin dhooyne akka itti aanu kanatti shoobdoon qeeqan:

Talaan talaa akka mooyyee

Gurbaa korma shaggooyyee (173)

Kana jechuun ‘ati yeroo midhaan tumtu akka nama mooyyee talaantaluutti hafarsitee ykn ariifannaan dhooyta; iiti dabalees, ati shaggooyyee qofa irratti korma-- dhiira ykn jabaadha malee shoobdoos hin beektu’ jechuudha. Haaluma wal fakkaatuun, shoobdoo keessatti nama tumaa midhaanii hin beekne kan yeroo dhahu firii bittinsu ykn dabaree isaa hin eegganne akka armaan gadii kana jechuun qeequ:

Tiyya teessoon Sheek Aadamii

Tumaa hin beeytuu na kaadamii (178)

Ergaan walaloo kanaa, ‘ati tumaa hin beektu; kanaafuu, ana kan teessoon isaa Sheek Aadam ta’e keessummeessi, anuu bakka kee niin tumaa,’ jechuudha. Kana malees, nama shoobdoo hin beekne yoo qeeqan akka itti aanu kana jedhan:

Huccuu miicii addeeffadhuu

Shoobdoo hin beeytuu dhaggeeffadhuu (100)

Walaloon kun yaada, ‘ati shoobdoo hin beektuutii nama beekurraa dhaggeeffadhuu bari,’ jedhu dabarsa. Yoo namni ykn shaniin qeeqame san shoobdoo ykn tumaa beekuu isaa/ isaanii ofitti amanan akka armaan gadiitti deebiisaa laatu:

Ceekaa murii

Anaa sirra beekaa bari (34)

Ergaan walaloo kanaan dabarfame, ‘an qeeqamuu hin qabuu; sababni isaas anaatuu si caalaa beeka waan ta’eef na qeequu hin qabdu’ kan jedhuudha. Haaluma wal fakkaatuun, yoo shaniin tokko ykn namni tokko waan isa hin fakkaanneen qeeqame akka kana jechuudhaaniis deebii laataaf:

Qoraasuma hin bobeessanii

Dubbii hin jirre hin odeessanii (149)

Kana jechuun, ‘kan na qeequun sirra jiraatu waaniin an qabuuni malee amala ykn hojii koo waan hin ta’iniin na qeequu hin qabdu; waan na hin fakkaanne dubbatte ykn odeessite’ jechuudha. Gara biraatiin, shoobdoon nama hojii tumaa irratti laafina argisiise qeequudhaan akka onnatee jabaatu goochuudhaaf ni fayyaddi. Fakkeenyaaf, nama ykn shanii tumaa irratti laafinni irratti mul’ate qeequuf akka iiti aanu kana jedhu:

Hoolaa shaashoo goobni qolarrattii

Maaf hin lolle gummaarratti (98)

Kun ‘maaliif gummaa bishingaa isa tumaa jirru kana irratti hin lolle ykn hin jabaanne; laafina agarsiisteerta ykn laafina argisiiftaniirtu’ yaada jedhu of keessaa qaba. Kana malees, walaloon shoobdoon nama tumaarratti laafe ittiin qeeqan kan itti aanee jiru kana:

Haroo lagaa

Gurbaan ejjee maaliif muugaa (88)

Walaloon shoobdoo kun ergaa ‘gurbaan kun osoo jabaatee tumuun irra jiraatuu maaliif dhaabbatee muga, jabaatee maaliif hin tumne jedhu dabarsa. Yoo gurbaan qeeqame kun deebii laatu akkas jedha:

Yoo beeytanii

Nulleen gargaarsa keeysanii (208)

Yaanni walaloo kanaa, ‘ani ykn nuti kan dhufneef isin gargaaruufi malee dirqama kiyya ykn keenyaa miti’ kan jedhuudha. Shoobdoo keessatti wal qeequun hojii irratti wal jajjabeessuuf malee wal arrabsuuf miti. Namni kamiyyuu waan shoobdoo keessatti isaan jedhameef mufachuun irra hin jiraatu. Yoo namni tokko shoobdoo keessatti qeeqamuu isaatiif kan mufatu ykn aaru ta’e akka kanaa gadii jedhuun:

Baaburatti daakee ficaa godhe

Gurbaan tapha hijaa godhe (20)

Walaloo shoobdoo kana keessatti dhaamsi dabarfamuuf yaalame, ‘shoobdoo keessatti wal qeequun waanuma akka taphaatti ilaalamuu qabu; garuu, gurbaan kun waan shoobdoo keessatti nuti akka taphaatti jenne inni dhugaadhatti fudhatee nutti hijaawe ykn haaloo qabate’ kan jedhuudha. Kanarraa akka hubatamutti, namoonni shoobdoorratti hirmaatan yoo waan fedhan waliin jechuun wal qeeqanillee walitti aaruun ykn mufachuun hin jiru. Yaada kana, Amiin Bulloo af-gaafii waliin godhamte keessatti akka itti aanu kanatti ibse:

“Shoobdoo tapha; tapha yeroo midhaan tuman namoonni akka hin dadhabneefi hin hifanneef taphatani. Kanaaf, waan fedhan waliin jedhaniis wal irra hin laalan.”

Akka qorannoo tanaan bira ga’ametti, namoonni midhaan tumaa irratti hirmaatan qofti shoobdoodhaan wal hin qeeqan, abbaa daboofi haadha daboo illeen ni qeeqamu. Kana malees, namoota amala hawaasa keessatti jibbamu qabu kan akka masluufummaa, gantummaafi kkf shoobdoo keessatti ni qeequ. Mee fakkeenyaaf walaloowwwan shoobdoo kanneen itti aanan kana haa ilaalluu:

Dhaddeen sa maaf baduu didde

Aayyoon sa maaf ililbee didde (210)

Walaloo kun kan alalaafamuuf haadha daboo tan daboo isiitiif ililchuu didde qeequufidha. Ergaan walalichaas ‘haati daboo nuuf, daboo isiitiif, odoo ililchuun irra jiraatuu maaliif nuuf ililchuu dhabde ykn immoo nuuf hin ililchin’ isa jedhuudha. Walaloon itti aanu kun kan masluufa qeequudha:

Ulee tumaa

Namni hin carraaqqanne masluufumaa (189)

Namni hin carraaqqanne masluufa; kanaaf carraaqqachuun gaariidha yaada jedhu walaloon kun dabarsa. Gara biraatiin, yoo nama saba, hawaasa isaa ykn immoo hiriyoota isaa ganu arganillee shoobdoo keessatti ni qeequ ykn arrabsu. Walaloon armaan gadii kun kan nama saba isaa gane ittiin arrabsaniidha, akka yaada af-gaafiin argameetti:

Gaajjaa citaa mataa lamaa

Gantuu sabaa garaan cumaa (59)

Walaloo kana keessatti gosa citaa kan mataa lama qabu isa gaajjaa jedhamuun naannichatti beekamuufi nama saba isaa ganu wal fakkeeffamuun dhiyaate. Sammuun gantuu sabaa lamaa ykn gantuun fuula lama qabdii—firaas diinaas ni fakkaatti; kanaafu, garaa isii malee hin beektuu yaada jedhuutu dabarfame. Dhuma irratti fakkeenya walaloo shoobdoo kan niitii dhiirsa hin kabajne ittiin qeeqamu isa armaan gadii kana haa ilaalluu:

Dhaddeen qooyxee baaqil daaraa dhooytee

Jaartiin qooyxe jaarsatti caasoo dhooyte (39)

Walaloo kana keessatti dhaddee qooyxe ykn quufteefi niitii quufte tan dhiirsaan wal morkitu wal fakkeessuun dhiyeffame. Akkuma dhaddeen nama tuffachuun baaqil ykn dubbaa nyaattee dhabamsiiftetti niitiin quuftees dhiirsa isii kuffisuuf caasoo itti dhooyte

yaada jedhu kan dabarsu yoo ta’u walumaagalatti qeeqa akka niitiin dhiirsa isii dinagdeenii ta’ee qaamaan itti utaaltee kuffisuu hin qabne ibsa.

4.5.4. Faaruu Wantoota Garaagaraa

Shoobdoo keessatti wantoonni garaagaraa kaafamuun ni faarfamu. Wantoota walaloo shoobdootiin faarfaman keessaa badhaadhina biyyaa, bareedinaafi kaamayummaa dubaraa, Waaqa, fi kkf dha. Fakkeenyaaf shoobdoo keessatti yoo badhaadhina biyaa faarsan akkas jedhu:

a. Odaa lagaa

Odaa jalli bishaan lagaa (140)

Odaan asxaa Oromoofi orommummaati; kanaafuu, odaan guutummaa guututti Oromoo bakka bu’a. Odaa lagaa yoo jedhu immoo badhaadhina lafa Oromoo bakka bu’a. Kanarraa ka’uudhaan odaa lagaa, odaa jalli bishaan lagaa jedhamuudhaan shoobdoo keessatti sirbama. Kana jechuuniis, lafti Oromoo akka lagaatti jiituudha jechuudha.

Haaluma wal fakkaatuun, walaloo shoobdoo kan kanatti aanee jiru keessatti badhaadhinni biyya Oromoo faarfame. Kuniis akkas jedha:

Obbii gubbaa azaananii

Oromiyaa bar aananii (142)

Yaanni walaloo kanaatiis, Oromiyaan badhaatuu waan hundaati—keessattuu aanan haalaan qabdi kan jedhuudha. Kana malees, walaloon shoobdoo inni itti aanee badhaadhina Oromiyaa keessattuu kan Harargee naannoo carcar jedhamuun beekkamu faarsa.

Haroo lagaa laga Carcar

Biyyoo misraa biyya Harar (89)

Yaanni waliigalaa walaloo kanaa ‘biyyi Harar akkuma biyya Misraatti badhaatuudha. Sababni isaas lagaafi haroo hedduu qabdi waan ta’eef. Walaloon shoobdoo tan itti aantu tun immoo walaloo hirmaattoonni shoobdoo biyya isaaniitiin boonuu ittin ibsaniidha.

Tiraaktarii

Nuti joollee Abaadirii (177)

Jechi ‘Abaadir’ jedhu nama beekkamaa naannoo Magaalaa Harar jiraachuu tureedha. Namni naannoo saniis ta’ee kan Harargee marti ‘Warra Abaadir’ jedhamuudhaan dabree dabree waamama. Namoonni naannoo kanaa gaaroominaafi hojii qonnaatti ciccimoo akka

ta'an ni dubbatama. Kanaaf walaloo tana keessatti, 'nuti ijoollee Abaadiri' jechuudhaan kan of faarsaniif. Kana jechuuniis 'nuti hojitti ciccimoodha' ergaa jedhu dabarsa. Shoobdoo keessatti biyya qofa odoo hin ta'in dubari bareedduufi kaameettiin ni faarfamti. Walaloon itti aantu tun faaruu dubarri (niitiin) fuudhan bareedduu ta'uu akka qabdu ibsiti.

Hoojja dhugan areerumaa

Jaartii fuudhan bareedumaa (97)

As keessatti hoojjaa areeraafi niitii bareedduu wal fakkeessuun dhihaate. Akka marii gareetiin bira gahametti hojjaan dhugaatii hashara ykn baala bunaa akaa'uun bishaan danfe keessatti naquun danfifamuudha. Hojjaan erga haala kanaan danfifame booda aanan itti naqamu hojjaa areeraa jedhama inni kaan immoo hojjaa gurraattii jedhama. Hojjaan areeraa kan yoo dhugan takkumatti dheebuu mana baasu waan ta'eef hojjaa gurraacharra hedduu filatama. Kanaaf, walaloo kana keessatti 'hoojjaan dhugan areeruma' kan jedhameef. Hoojjaan yoo dhugan dheebuu nama baasu kan areeraati jechuudha. Akkuma hoojjaan areeraa filatamtuu taatetti jaartiin ykn niitiin fuudhan nama gammachiistu niitii bareedduudha yaada jedhu bo'oon lammaffaa of keessaa qaba. Haaluma wal fakkaatuun, shoobdoo keessatti dubara qanxuu faarsuun boosattii immoo qeequ. Walaloon shoobdoo itti aanu kanuma argisiisa.

Buqqeen saartee hunda dallaa geessee

Qanxuun jaarsa dinqa keessee

Boosoon jaarsarra maqaa keesse (32)

Qanxuun dhiirsa ykn jaarsa ishii waan hundumaa mijjeessiteefi rafisti ykn dinqa keessi boosattiin immoo dhiirsa isiirra maqaa keessi ykn maqaa gurraachoomsi ergaa jedhutuu walaloo kana keessatti dabarfame. Walumaa galatti, walaloon kun kan nu hubachiisu shoobdoo keessatti bareedinaafi kaamayummaan dubraa akka faarfamuudha. Shoobdoo keessatti wanti faarfamu inni biraa Waaqa. Waaqni kan faaruu hunda dhunfate akka ta'e ni amanama. Shoobdoo keessatti Waaqa haala garaagaraatiin faarsu. Keessattuu Waaqni kan haala garaagara nama sooru ta'uu isaaf akka itti aanu kanatti shoobdoo keessatti faarsu:

Roobuu dhabaan nu yaachisee

Hamlee roobsee nu nyaachisee (117)

'Roobni yoo dhabamu ni yaanne' jechuudha bo'oon jalqabaa. Bo'oo lammaffaa keessatti ergaan dabarfame ji'a Adooleessaa keessa, erga yeroon dabarte roobuullee Waaqni isuma

kanaan waan soorannu nuuf late dhamsa jedhu of keessaa qaba. Walumaa galatti, yaada walalichaa yoo wal qabisiifnee ilaallu roobni yeroo eeggatee roobuus, yeroon itti roobuu qabu dabartuus kan nama sooru Waaqa ergaa jedhu arganna. Itti dabale, shoobdoo keessatti yoo lammii ofii faarsuu fedhan akka itti aanu kana jedhu:

Gaara kanaan koru fedhee

Lammii tiyyaan faaruu fedhee (62)

Walaloo kana keessatti lammiin tan faarfamuu qabdu ta'uu argisiisuuf, 'lammii tiyyaan faaruu fedhe' jedhan. Kana malees, shoobdoo keessatti yoo nama hojii irratti jabaa fi kan carraaqatu faarsan akkas jedhu:

Maashoo rarraasanii

Gurbaan kan sireerratti baasanii (127)

Kana jechuun, gurbaan ciminaafi carraaqataa ta'uu isaatiif kan sireerratti baasani ykn kan muudamuu qabuudha jechuudha. Shoobdoo keessatti namoota hirmaatan giddutti wal dorgommiin akka godhamu kutaa kana duraa keessatti ibsameera. Haaluma kanaan yoo garee tokko of faarsu akkas jedhu:

Quluu tiyyaan qoraafadhaa

Shanii tiyya niin faarfadhaa (181)

Ergaan walaloo shoodoo isa kanaa 'shaniin kiyya shaniiwwan biroo hunda ni caalaa kanaafuu niin faarfadha kan jedhuudha. Walumaagalatti, akka argannoo qorannoo kanaatti, qabiyyee shoobdoo keessaa inni tokko namootaafi wantoota garaagaraa faarsuudha. Akka kanaa olitti ilaalletti, shoobdoo keessatti biyya, lammii ofii, shanii ofii, nama carraaqatu, dubara bareedduufi kaameetii, Waaqaafi kkf ni faarfamu.

4.5.5. Dhaadannoo Dhimmoota Garaagaraa irratti Ibsuu

Qabiyyee shoobdoo keessaa inni tokko daadhannoo garaa garaa hirmaattoota shoobdootiin burqisiifaman dabarsuudha.

Kororimaa ni haammannaa

Yaa ijoolle wal hubannaa (41)

Walaloo kun dhaadannoo namoonni shoobdoo irratti hirmaatan miira wal dorgommiitiin ittiin walitti dhaadataniidha. Ergaa isiitiis, tumaa kana keessatti eenyu akka jabaa ta'eefi eenyu akka laafaa ta'e wal barra isa jedhuudha. Kanaafuu, shoobdoo keessatti namoonni

tumaa irratti hirmaatan miira waldorgommiitiin akka waltti dhaadatu kanarraa hubachuun ni danda'ama. Itti dabalees, akka itti aanu kana jechuun dhaadatu:

Obbii gubbaan cirrachaa

Ammaan yaasee si galchaa (137)

Ergaan walaloo kana 'ati laafaadha; ani immoo sirra jabaadha. Kanaaf, yeroo tumaa kana itti fufne ati dadhabdee na biraa galta' isa jedhuudha. Jireenya qotee bulaa kan naannichaa keessatti shoobdoo beekuun waan guddaadha. Namni shobdoo hin beekne akka qeeqamu kanaa olitti ilaalleera. Namni shoobdoo beeku immoo akka itti aanu kanatti shoobdoo beekuu isaatiif dhaadata:

Kammoonuma

Shoobdoon anaaf taphuma boonuma (114)

'Namoota hin beekneef shoobdoon rakkisaa ta'ullee anaaf immoo boonaa ykn taphaa; shoobdoon ana hin rakkisuu' jechuudha. Kana malees, dhiirummaan ykn ciminni nama tokkoo kan madaalamu hojii midhaan tumuu irratti, akka odeeffannoo qorannichaan argamee mul'isutti. Walaloon shoobdoo itti aantu tuniis yaaduma kana mirkaneessiti:

Hoolaa mormi qolarrattii

Maaf nu hin laalle tumaarratti (99)

Akka walaloon tun ibsitutti eenyu akka jabaa ta'eefi eenyu akka laafaa ta'e nu laaluun murteessa dhaadannoon jedhu shoobdoo keessatti ni dabarfama. Dabalataan walaloo itti aantu kana illee ilaaluun ni danda'ama:

Gummaan jigee lafa ga'ee

Dardara gandaa waa si ga'ee (78)

Akkuma beekkamu namni umrii dargaggummaa keessa jiru tokko hojii midhaan tumuus ta'ee hojii biroo irratti muxannoon qabu muraasa. Akka nama umriin buleessa ta'eettis obsa hojii dadhabsiisaa hojjechuu hin qabu. Kanaaf, hojii humnaafi kan cimina gaafatu ni sodaatan, dargaggageeyyiin. Walaloo kana keessatti 'gummaan jigee ykn tumamuuf deemaa dardara warri taatan yeroon itti hojiin cimtuu isin sodaattan eegalamtu dhihaateera' ergaa jedhu dabarsa.

Akka ragaawwan af-gaafiifi marii gareetiin argameefi xiinxala walaloo shoobdoo irratti gaggeeffameen hubatametti, shoobdoo keessatti dhaadannoo wantoota tumaan wal hin

qabatiiniilleen ni dabarfama. Fakkeenyaaf, namni roorroo hamtuun irra geesse akka armaan gadiitti shoobdoo keessatti dhaadannoo dhageessisa:

Gaara gubbaan ni hanga'aa

Ammaan dhufee si gaaga'aa (63)

Akkuma walaloo kanarraa hubannutti, namni roorrifame qaama isatti roorrise akeekkachiisuuf ‘yoo na dhiisuu didde ammaan dhufee si gaaga’a ykn si galaafadha’ ergaa jedhu dabarfata. Akeekkachiifni kun immoo nama isa bira jiruus ta’ee kan isa bira hin jirreef ta’uu danda’a (Af-gaafii: Abdallaa Sanii, 2009). Dabalataan, walaloowwan lakkoofsa 68, 104, 171 dhaadannoo dhimmoota garaa garaa kan ibsaniidha.

4.5.6. Waaqa Kadhachuufi Galateeffachuu

Qabiyyeen shoobdoo inni biroo Waaqa kadhachuufi galateeffachuudha. Akka odeeffannoo af-gaafiin argamaniitti, walaloowwan shoobdoo kanneen Waaqa galateeffachuuf ykn Waaqa kadhachuuf oolan kanneen armaan gadiiti:

Biyya keenya roobni akka roobu nuuf godhi mee

Hiyyeessiniis akka boonu taasisi mee (27)

Walaloon kun akka mullisutti hirmaattoonni shoobdoo roobni akka isaaniif roobuufi hiyyeessi akka quufu ittiin kadhatu. Walaloon itti aantuus yaaduma wal fakkaatu ibsiti.

Rabbii kiyya

Shaashaa godhi ‘risqii’ tiyya (153)

Walaloo shoobdoo kana keessatti ‘Rabbii kiyya, shaashaa godhi risqii tiyya’ yoo jedhu, ‘Yaa Waaqa waaniin nyaadhufi dhugu naaf kenni’ jechuudha. Kuniis, Waaqa kadhachuudha. Kanarraa kan hubannu, shoobdoon kadhannaa Waaqaatiif akka fayyaddu ykn qabiyyee shoobdoo keessaa tokko Waaqa kadhachuu akka ta’eedha. Kana malees, shoobdoo waan jibbanii balaaleffatan tokko abaaruuf itti gargaaramu. Mee fakkeenya kanaa walaloo itti aantu tana haa ilaalluu:

Ani erbee tana hin erbuu

Kana Rabbiin nurraa haa darbu (95)

‘Ani erbee kana hin erbu’ yoo jedhu waan jibbameefi wanta dhume kana hin suphuu jechuudha. Kuniis, akka dubbii qolaatti itti gargaaramu malee erbee dhugaa miti. Erbee wanti jedhame san waan garaagaraa ta’uu danda’a. Akka odeeff kennitoonni himanitti kana

kan itti fayyadamaniif sirna bulchiinsaa isa bututeefi dulloome jechuu isaaniiti. ‘Kana Rabbiin narraa haa darbu’ kan jedhu immoo Waaqni narraa haa kaasu ykn sirna bulchiinsaa isa biraatiin bakka haa buusu jechuudha. Walumaagalatti shoobdoon ergaa kadhannaa Waaqaa akka of keessaa qabu walaloowwan shoobdoo kanaa olitti ilaalle nu hubachiisan.

4.5.7. Waan Garaagaraatiif Wal Eebbisu

Akka odeeffannoo af-gaafii, dawwannaa fi marii gareetiin argameetti, namoonni midhaan tuman shoobdoo keessatti abbaa daboo ta’ee nama biraa ni eebbisu. Walaloowwan shoobdoo qabiyyeen isaanii eebba ta’an keessaa isaan armaan gadii akka fakkeenyaatti fudhachuu dandeenya.

Baala firii kan taasisu

Rabbiin aabboo haa nyaachisu (21)

Kana jechuun, Waaqni midhaan baala ture akka firii ykn ija godhatu taasise, nagaan si haa nyaachisu jechuudha. Kana malees, akkas jechuun abbaa daboo ittiin eebbisan:

Haddaar tumee kan daaksisu

Aabboo Rabbiin haa nyaachisu (85)

Kana jechuun immoo Rabbiin nama haddaar tumee ykn daaksisee nyaatu si haa taasisu jechuudha. Shoobdoo keessatti abbaa daboo qofa odoo hin taane hirmaattoonni shoonboo ofiis ni eebbisu. Fakkeenyaaf walaloo shoobdoo kan itti aanu kana haa ilaallu:

Labu bal’aan kan muuyraa aachisuu

Rabbii guddaan nu haa nyaachisuu (119)

‘Labu’ maqaa gandaa ykn iddooti. Labu iddoo bishinaan muuyraa haalaan itti oomishamuudha. Kanaaf Rabbiin waan oomishne kana nu haa nyaachisu jechuudha.

BOQONNAA SHAN: GUDUUNFAA, ARGANNOO FI YABOO

5.1 Guduunfaa

Sabni kamiyyuu afoola mataa isaa kan itti gargaaramu qaba. Ummanni Oromoos, akkuma saba gara biraa kamiyyuutti, afoola mataa isaa qabaachuun itti gargaaramaa ture, itti gargaaramaas jira. Haa ta'uu malee, bal'ina ummatichaa fi heddumina akaakuuwwan afoola isaa irraa kan ka'e, gosti afoolaa naannoo tokkotti beekkamu naannoo ummatichi irra qubate kan biraa keessatti hin beekkamu. Kana malees, qorannoon bal'inaan irratti gaggeeffamuu dhabuurraa kan ka'e qabiyyeen afoola Oromoo gadi fageenyaan hin beekkamu. Kanarraa ka'uudhaan mata duree “*Xiinxala Shoobdoo—Af-walaloo Tumaa Midhaanii: Godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo*” irratti qorattuun tun qorannoo kana geggeessiteerti.

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa qabiyyee shoobdoo—af-walaloo tumaa midhaanii kan godina Harargee Lixaa Aanaa Xuulloo xiinxaluudha. Kaayyoo kanarra gahuudhaaf malli qorannoo akkamtaa (qualitative research design) hojiirra oolfameera. Kana malees, meeshaaleen funaansa ragaawwan af-gaafii, daawwannaa fi mariin garee filatamuun odeeffannoon garaa garaa qorannichaan funaanamaniiru. Xiyyeeffannoon daawwannaa bakkaafi yeroo akkasumaas meeshaalee tumaaf barbaachisan adda baasuufi walaloowwan shoobdoo galuumsaafi yoomessa uumamaa (natural context and setting) keessatti argaman sassaabuu ture. Haaluma kanaan af-gaafiin walaloowwan shoobdoo hiika isaanii wajjiin, akkasumaas odeeffannoo wal qabatan hundumaa guuruuf hojiirra oolfameera.

Malli iddatteessuu qorannoon kun itti fayyadame mala kaayyoo (purposive sampling method) yoo ta'u kuniis, iddattoodeeffkennitoota af-gaafii, uuda ykn ooydii daawatamuufi odeeffkennitoota marii garee filachuuf hojiirra ooleera. Odeeffannoon haala kanaan sassaabaman mala akkamtaatiin qaacceeffamaniiru.

Walumaa galatti gabaasa qorannoo kana keessatti, boqonnaawwan gurguddaa shan hammatamaniiru. Boqonnaa tokko keessatti seensi qorannichaa kan hammatame yoo ta'u, boqonnaa lama keessatti immoo sakattaani barruu garagaraa dhihaateera. Boqonnaa sadii keessatti ijaarsaafi malli qorannoo kan keessatti dhihaate yemmuu ta'u boqonnaa afur

keessatti immoo qaacceessi ofeeffannoo qoranichaa gadi fageenyaafi bal'inaan dhihaateera. Boqonnaa isa dhumaa kana keessatti guduunfaa, argannoofi yaboon qorannichaa dhahaataniiru.

5.2 Argannoowwan

Qorannoo keessatti mala qaacceessa odeeffannoo akkamtaa fayyadamuun argannoowwan armaan gadii kun argamaniiru:

1. Shoobdoon af-walaloo hojii tumaa midhaan akka bishingaafi boqqoolloo irratti yeroo midhaan uleen dhahaa tuman sirbamuudha. Kanaafuu, shoobdoon kan sirbamu uuda midhaanii irratti yoo ta'u kan irratti hirmaatan immoo warreen dhiiraa duwwaadha. Dubartoonni shoobdoofi tumaa midhaanii irratti kan hin hirmaanne yoo ta'u, qoonni isaanii warreen dhiiraa kan midhaan tumuufi shoobdoo sirbuuf waan barbaachisu dhiheessuu, akkasumaas hamilee isaanii cimsuuf ililchuudha.
2. Af-walaloon shoobdoo af-walaloowwan hojii kanneen Harargee keessatti beekkaman kan akka darassii (darashii), hoylee, 'shororee', fi dikkoo irraa garaagarummaa hedduu kan qabuufi af-walaloon kun hawaasa kana biratti tajaajila hedduu akka qabu bira gahameera.
3. Shoobdoon kan sirbamu shanii ykn seeyliidhaan wal jalaa qabuudhaani. Seeyliin(shaniin) shoobdoo wal jalaa qaban kun lama ykn sadii ta'uu danda'a. Garuu, inni baay'ee filatamaa ta'e shoobdoo shanii (seeylee) sadiiti.
4. Shoobdoon faayidaa hedduu qaba. Isaaniis abbaa ykn haadha guuzaa afeerraa gaafachuu, seenaa dhalootarraa dhalootatti dabarsuu, hojii tumaa irratti wal jajjabeessuufi wal si'eessuu, fiadeemsa hojii tumaa keessatti qajeelfama garaagaraa waliif laachuufaadha.
5. Shoobdoon qabiyeewwan abbaa daboo ykn haadha daboo faarsuu; quuqaa siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaa ibsuu; Waaqa galateeffachuu, faarsuufi kadhachuuf, ittiin wal qeequufi wal eebbisuu; barri bara quufaa ykn abaar ta'uu ibsuu; fi wantoota garaagaraa kan akka badhaadhina biyyaa, bareedinaafi kaamayummaa dubaraa; gootummaa fi arjummaa abbaa ykn haadha guuzaa faarsuudha.

6. Haa ta'uu malee, shoobdoon yeroo ammaa sababoota garaa garaatiin irraanfataa fi badaa dhufeera. Wantoonni badiinsa shoobdootiif sababa ta'an keessaa inni guddaan xiqqaachuu callaa ykn oomisha ooyruuti

5.3 Yaboo

1. Qabiyyee shoobdoo kana caalaa hubachuuf qorannoon gadi fageenyaafi bal'inaa qabu irratti gaggeefamuu qaba.
2. Shoobdoon dhaloota dhufuuf akka darbuufi akka hin banneef qaamoonni dhimmi ilaallatu hundi bifa barreeffamaafi suur-sagaleetiin waraabuun kaa'uu qabu.
3. Dhaloonni ammaa afoola biraas ta'ee af-walaloowwan hojii kan akka shoobdoo namoota beekan irraa qoratani baruu dabarsanii dhaloota itti aanu dhaalchisuu qabu.
4. Akkasumaas, namoonni waa'ee shoobdoo beekan itti yaaduun dhaloota lafaa dhufaa jiran barsiisuun afoolicha (shoobdoo) badiirraa hambisuu qaban.
5. Ummanni Oromoo hunduu faayidaa afoolaa fi af-walaloon addaa addaa qaban hubachuun namoota qorannoo irratti gaggeessuu barbaadaniif odeeffannoo dhugoomaafi gadi fageenya qabu laachuufii qaban.
6. Qorannoon wal fakkaatan af-walaloowwan hojii kanneen hafan irratti godhamuun ol kaa'amuu qaba. Af-walaloowwan kanneeniis kan akka shororeefi hoyleeti.

WABIILEE

- Abdulbasix Abdulsemed. 2015. *Mirriysa: Sirna Harargeetti Seenaafi Aadaan ittiin Ibsamu*. www.ayyaantuu.net/mirriysaa-mirriiga-miilluu-aadaa-oromoo-harargee. Adoooleessa 12 bara 2015.
- Abrahams D., Rogers. 1999. **African Folktales**. The Pantheaon Fairly Tale and Folk Library Ltd.
- Abrams, M., H. 1999. **A Glossary of Literary Terms**. Cornell University . *Earl McPeck* Printing Press. Senventh Edition.
- Addisu Tamasgen. 2012. *The Functional Analysis of Folktales in Eastern Wallagga Oromo with Reference to Limmu Gelila Wereda*. Unpublished MA. Thesis Submitted to Addis Ababa University.
- Addunyaa Barkeessaa. 2014. **Seemmoo** : Bu'ura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo. Far East Trading PLC Printing Press., Finfinee, Oromiyaa
- Alemayehu Haile et al. 2006. **History of Oromo to Sixteen Century**. Oromia Cultural and Tourism Bureau. 2nd Edition.
- Ashenafi Belay .2014. *Exploring Environmental Discoursses in Oral Literature: Ecocritical Analysis of Oromo Proverbs*. *Academic Journal: Journal of Langaage and Culture*. Vol.5(2),ff.24-35, June 2014 (downloaded from: <http://www.academicjournal.org/JLC>)
- Assefa Tefera Dibaba 2015. *Ethnographic History of Oromo Folklore Study: Cushitic Oromo Nation: Ethiopia, Northeast Africa*. PhD Thesis Submitted to Indiana University. Part I
- Assefa Jaleta .2010: **Oromo Peoplehood: Historical and Cultural overview, Sociology Publications and Other Works**: Tennessee Research and Creative Exchange. University of Tennessee, Knoxville,
- Awwal Sa'id. 2013. **Mijuu Og-barruu** .Dirree Dhawaa: Mana maxxansaa Kaliif.

- Beekan Guluma. 2016. *Faayidaalee Afoolaa*. (online: <http://www.xalayaa.com/afoolaafi-faayidaalee-isaa/html>)
- Biroo Aadaa fi Turizimii Oromiyaa (1995). **Wiirtuu**. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Jildii 7. Finfinnee.
- Boswell, G.W. & River, J.R. (1962). *Fundamentals of Folk Literature*. Oosterhout. Anthropological Publication.
- Clithia, W., Emily, N., Greg, G., Kathleen, M. & Natash M., .2014. *Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide*. Family Health International Printing Press , Noth Carolina, ISBN: 0-939704-98-6
- Desta Desalegn.2015. *Functional Study of Tulama Oromo Oral Prose Narratives*. PhD. Dissertation Submitted to Addis Ababa University
- Dodsworth H. Graham .2007 .**The Nature of Folk Song In Australia**: Origins and Transmission.
- Dorson, M. 1972. (Ed.) **Folklore and Folklife**. Chicago: Chicago University Press.
- Dundes, A. & Bronner, S.J. 2007. *The Meaning of Folklore: The Analytical Essay of Alan Dundes*. Logan: Utah State University Press (online Version: <http://digitalcommanusu.edu/usupress-pubs>)
- Dundes, A. 1965. **The Study of Folklore**. Berkeley: Prentice-Hall, Inc.
- Finnegan R .2012. **Oral Literature in Africa**. World Oral Literature Series, Open Book Publisher CIC Ltd, United Kingdom
- Georges, R. A and Jones, M. O. 1995. **Folkloristics: An Introduction**. Bloomington and Indiana Polis: Indiana University Press.
- Hossien, T. 2015. *A Dictionary of Research Methodology and Statistics in Applied Linguistics*. Rahnama Printing Press, Tehran, available online <https://en.m.wikipedia.org/wiki/oral-literature>.

- Jeylan Wollie Hussien. 2005. *The Functional Analysis of African Oral Art: The Arsi-Oromo Oral Art in Focus*. African Study Monographs. 26(1): ff. 15-58
- John, Cresswell, W.2005. *Qualitative Inquiry And Research Design: Choosing Among Five Approaches*. 2nd Edition. Sage Publication, London
- Lincon S., Benjamin. 2011. **Characteristics of Folksongs**. Teaching Pieces and Arrangement. Cambridge University Press.
- Margaret, A., Margot, E. & Marayann, D .1997. *On Writing Qualitative Research: Living by Words*. The Falmer Printing press, London. **Available** Adobe Reader Format ISBN 0-203-45817-6
- Melakneh Mengistu.2005. *Map of African Literature*. Addis Ababa: Branna Enterprise.
- Mohammad Abdoo.2013. *Dur Henna Gadaa: Yaadrimeewwan ogwalaloofi Kuufama Walaloowwanii*. Maxxansa 1^{ffaa}, Mana Maxxansaa Kaliif, Dire Dawa.
- Okpehewo, I., 1992. *African Oral Literature: Background, Character, and Continuity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Prasad, B., Devi. 2008. **Content Analysis A method in Social Science Research**. *Research methods for Social Work*, New pp. 173-193
- Satu, E. & Helvi, K. (2007).**Qualitative Content Analysis Process**. Research Methodology. Blackwell Publishing Ltd. 62 (1) ff. 107-115.
- Sena Gonfa .2008. *The Image of Women in the Proverbs and Sayings of the Oromo: The Case of West Arsi Zone*.
- Simon G., Routledge. 2003. **Encyclopedia of African Literature**. Second edition.
- Terseglave M. 1957. **Folk Poetry**: Literary Lexicon 32. Ljubljana DSZ
- Tesfaye Tolesa .2012. *A History of Oromo Culture Troupes in Making of Oromo Political Struggle*. Star Science, Thechnology and Art Journal. Vol. 1 No. 3,-88-96. Published online, www.starjournal.org

Tesfaye Mesele. 2007. *Subject Matter Analysis of Amharic Oral Lyric Poetry in Raya*.
Unpublished M.A. Thesis Submitted to Addis Ababa University

Wanyenya W. 2013. **The relationship between bamasaaba oral narratives and cultural songs**. International Journal of English and Literature. Vol. 4(7), ff. 313-326, September, 2013 DOI:10.5897/IJEL2013.0406

www.academia.edu.org/afoola-mirrisa-harargee/html . **Afoola Oromoo**.

www.newworldencyclopedia.org .**Oral Literature**.

<http://www.greatplainencyclopedia.org/folk-song>. **Folk Song**.

www.mariamwebster.onlinedictionary.com/folk-song/ .**Folk Song**. January 2017

<http://www.randomhouseunbridged.com/dictionary/search.html>. **Definition of folklore**,
retrieved on 23 January 2017.

<http://www.academia.edu.com/african-oral-literature/html>. **African Oral Literature characteristics**.

<http://www.randomhouseunbridged.com/>. **Folksongs**.

<https://en.m.wikipedia.org/wiki/oral-literature>. **African Oral Literature and folk songs**,
retrieved on 5 October 2016

DABALEE

Dabalee A: Walaloowwan Shoobdoo

Lakk.	WALALOOWWAN	IBSA WABIIWWANII		
		MADDA	GUY YAA	YAADA(D HAAMSA)
1	Yaa aabboo arjaa nu nyaachisu Rabbiin haajjii si haageessuu	Af-gaafii	29-6-2009	Eebba
2	Aayyoon buna wayyeessite Ijoolleen tumaa dhiheessite	WATGHL	20-6-2009	Faaruu Biroo
3	Ulee muran bar ceekuma Aabboon duraattuu beekuma.	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
4	Aabboo gandaa niin tumaa na eebbisi Aayyoo gandaa niin tumaa naa ililchi	WATGHL	20-6-2009	Eebba
5	Abraahemoo Billisaa maal jedhe , farshoo dhuguun haraam jedhe	WATGHL	29-6-2009	Amantaa
6	Adal mataa hin filu ni foo'ata Abbaan guuzaa lammii isaa ni too'ata.	Daawwannaa	9-5-2009	Faaruu AG
7	Adaree biyyoo jogolli naanna'ee Aabboo mootiii natti haasa'e	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu AG
8	Adaree biyyoo raadiyooni iyyaa Ni dabartii obsaa ilmaan biyyaa	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
9	Addeellayyoon ciisaa loon Alaa Gummaan dhumu numaan gala	WATGHL	29-6-2009	Wal Si'eessuu
10	Aduun dhiite qeyrarrattii Haati guuzaa fidde marqaa mataarrattii	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
11	Aduun dhiitee galaan fedha Abbaa guuzaa silaan arkee faarsuun fedhaa	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu AG
12	Alaa Nooleetu eeysumaa Aabboo kabajaan keeysuma	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
13	Albeenuma (X3) Albeen malee wanni biraa bilaashuma.	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
14	Ammaan dhufee shamiza hin baafannee Aabboo nagayaa hin gaafannee Aayyoo nagaa hin gaafanne	WATGHL	20-6-2009	Adeemsa
15	Ammaan dhufee qamisaa hin baafannee Aalii biyyaa nagaya hin gaafanne	WATGHL	20-6-2009	Adeemsa

16	Ammaan dhufee na qeebalii Hamtuu irraa nu'eewalii	WATGHL	29-6-2009	Kadhannaa
17	Ammaan dhufee qamisa hin baafanne Aabboo nagaya hin gaafanne Aayyoo nagaya hin gaafanne	Daawwannaa	9-5-2009	Adeemsa
18	Ceekaa gamaa mataa mure Ammaan lolee garaa mure	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
19	Ani kan warra abbootii Dhahi gummaa akka gaaritti	WATGHL	29-6-2009	Adeemsa
20	Baaburatti daakee ficaa godhe Gurbaan tapha hijaa godhe	Af-gaafii	28-4-2009	Qeeqa
21	Baala firii kan taasisu Rabbiin aabbo haa nyaachisu	Af-gaafii	23-4-2009	Eebba
22	Baddaa duubni kammoonumaa Shobdoon taphaa kan boonumaa	WATGHL	29-6-2006	Walsi'eessuu
23	Barca zaaloo hee Miilli itti kute Haw dhufa gahe	Af-gaafii	23-4-2009	Afeerraa
24	Barrii tolee barana maal jenna? Mustariyaan qacaca jenna.	WATGHL	20-6-2009	Quufaa/Bee la
25	Bishaan dhugan madduma Teessoon kiyya Baddeessuma	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
26	Bishingaan tolee gobbee guutee Abbaan guuzaa har'a kilaashii bitee	Daawwannaa	13-5-2009	Faaruu AG
27	Biyya keenya roobni akka roobu nuu godhi mee, Hiyyeessi hundi akka boonu Nuu taasisi taasisi mee	WATGHL	20-6-2009	Kadhannaa
28	Biyyi bultum Ancaarumaa Kan nu miidhees Amaaruma	Daawwannaa	15-5-2009	Quuqaa
29	Bultum buluun hafee diinaa dhufee Raabaadoorii bareentumaa kanaaf cufee	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
30	Bultum caphuus Afran Qalloo jiraa Ilmi Dacee lammii isaa maaf gurguraa	Daawwannaa	13-5-2009	Seenaa
31	Buqqee fuudhii lagaan dhaqi Shoobdoo hin beektuu hellee dhaqi.	Af-gaafii	23-4-2009	Qeeqa
32	Buqqeen saartee hunda dallaa geessee Qanxuun jaarsa dinqa keesse Booso jaarsarra maqaa keesse	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu biro
33	Calanqoo calii lafee jira Lafeen saniin gootaa jiraa	Af-gaafii	23-4-2009	Seenaa

34	Ceekaa muri Anaa sirra beekaa bari	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
35	Ciccisaan loon biyyaa Ammaan dhufe abbaan biyyaa	WATGHL	20-6-2009	Adeemsa
36	Citaa gaaraa maaf haamanii Dhiira lolattii maaf yaasanii	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
37	Citaa manaaf bar haamani Maqaa hin taaneen nu yaamani	WATGHL	20-6-2009	Quuqaa
38	Daggala booyyee Gurbee shanii shaggooyyee	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
39	Dhaddeen qooyxee baaqil daraa dhooyte Jaartiin qooyxe jaarsatti caasoo dhooyte	Af-gaafii	20-4-2009	Qeeqa
40	Dheeratulle gobeensi waa hin dhalu Ani gummaa kana dhiisee hin galu	WATGHL	20-6-2009	Wal Si'eessuu
41	Kororimaa ni haammanna Yaa ijoollee wal hubanna	Af-gaafii	23-4-2009	Dhaadanno
42	Diree Dhawaa mana Iskoolaa Abboo barrakiin hoola	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu AG
43	Dirree Dhawaa keessi laqaa laqa Kunoo gurbaa kiishni maallaqa	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu AG
44	Dirree dawaa dukkaana xaasoo Aabboon kan birillee maashoo	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
45	Dirree dawaa sijaaraan bissumaa Ilmiin himaan hadiisuma.	WATGHL	29-6-2009	Amantaa
46	Dirree Dhawaa kursiin hula dura Aabboon ka ija naadura.	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
47	Doobbaa gaafni deeyilaa bari Aayyoo harki dammaa bari	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
48	Doobbaa jalli timaa bari Aabboon gurraa himaa bari	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
49	Doobbaa dute ni sakaalani Aabboon kan dabaalani	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
50	Doobbaa gaafni deeyilaa bari Aayyoo harki dammaa bari	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
51	Dooniin muka garee qabu Aabboon nama hayaa qabu	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
52	Dusee bari Duruu sitti yaasee bari	WATGHL	29-6-2009	Dhaadanno
53	Sayid Ali Awuliyaa nu qeebali Yaa Rabbi nu qeebali	WATGHL	29-6-2009	Kadhannaa

54	Fardi Noolee miila talaantalee Aabbooo gaariin Awaash galee	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
55	Gaafa Luluun gama bahe Dubaa'yi fidee hijaa bahe	WATGHL	29-6-2009	Seenaa
56	Gaafa siraachii nu baasani Rabbitu jira guyyaa sani	Daawwannaa	19-5-2009	Amantaa
57	Gaafa dargiin biyya azaa godhe Oromoon dhufee naxaa godhe	WATGHL	29-6-2009	Seenaa
58	Gaafa jaabmoo gad yaasani Maaf hin lolle nu guyyaa sani	af-gaafii	20-4-2009	Seenaa
59	Gaajjaa citaa mataa lamaa Gantuu sabaa garaan cumaa	Af-gaafii	23-4-2009	Qeeqa
60	Gaalli dhale Moorattiin gale Hayya lelee way nu malee Ormi gale.	Af-gaafii	20-4-2009	Wal Si'eessuu
61	Gaara kanaan achi qaaruu fedhee Shanii tanaan baasuu fedhee	WATGHL	29-6-2009	Wal Si'eessu
62	Gaara kanaan koru fedhe Lammii tiyyaan faarsuu fedhe	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu Biroo
63	Gaara gubbaan ni hanga'a Ammaan dhufee si gaaga'a	WATGHL	20-6-2009	Dhaadanno
64	Gaarri gamaa huuriidha gonfataa Abbaan guuzaa lammii isaa ni boonfata	Af-gaafii	23-4-2009	Faaruu AG
65	Gaara gamaa saakayyeen baalumaa Aadaa ofii boonfatan maalumaa	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
66	Garaa gurraacha faaruu qabu Edaa gurbaan nama cifraa qabu	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
67	Gaara kanan gubbaa qorqoorroon xaasoo Way biriilee maashoo	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
68	Goflee baasuun geessee Ijoollee yaasuun geese	WATGHL	20-6-2009	Dhaadanno
69	Gooroo hin qonnu raaree malee Farshoo hin dhugnu hojjaa malee	WATGHL	29-6-2009	Amantaa
70	Gooroo qilleensaa Oromoon dhufe abbaan hiyyeessaa	Af-gaafii	23-4-2009	Seenaa
71	Ulee murii tarree galchii Shoobdoo hin beektuu nuuf ililchi	Af-gaafii	20-4-2009	Qeeqa
72	Gumaa lafaa Murtii Rabbii numaan afa	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa

73	Gummaan jigee weweeddisee Aabboo Rabbumaatu eebbisee	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
75	Gummaan gaaraan qixxaate Aaboon mootii fakkaate	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
76	Gummaan guddaa lafaa ka'ii Gofleen ijaa laalaa dha'i	Af-gaafii	20-4-2009	Adeemsa
77	Gummaan jigee lafaa gahee Ammaan dhufee irraa gahe	WATGHL	20-6-2009	Adeemsa
78	Gummaan jigee lafa gahe Dardara gandaa waa si gahe	Af-gaafii	20-4-2009	Dhaadanno
79	Gummaan muuyraa tulluu gahe Callaan isaa akka biyyee tahe Abaar badee biyyaa bahe	Af-gaafii	23-4-2009	Quufaafi Beela
80	Guyyaa lola badri sani Ifaan ife guyyaa sani Makkaa ife guyyaa sani	WATGHL	29-6-2009	Amantaa
81	Guzoo koottuu waajjumaa oolee qiliwu jeettii Way yaa Rabbi kiyyaa tarreen kiyyaa balawu jettii	WATGHL	20-6-2009	Faaruu Biroo
82	Haadha lafaa way mirriitii Sobaaf giiftii jennee dhugaa miti	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
83	Haadha lafaa yaa mirriitii Maaf naan lolta akkasitti?	Af-Gaafii	20-4-2009	Quuqaa
84	Habruu lagaa maaltuu mure Ammaan lolee garaa mure	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
85	Haddaar tumee kan daaksisu Aabboo Rabbiin haa taasisu	Daawwannaa	9-5-2009	Eebba
86	Haamaa lagaa harkaani haamani Qeeyroo tumaaf si yaamani	WATGHL	20-6-2009	Adeemsa
87	Haroo Hara Yaabataa Amaaraatu waraabbataa Keenya namni caancoo cuccunfataa	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
88	Haroo lagaa Gurbaan ejjee maaliif muuga	Af-gaafii	20-4-2009	Qeeqa
89	Haroo lagaa laga carcar Biyyoo misraa biyya Harar	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu Biroo
90	Haroo Mulluu leenci dhuge Haa dhuguu humnaan dhugee	Daawwannaa	8-5-2009	Quuqaa
91	Haroomaayaa jarri bule Haabulu humnaan bule	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa

92	Hay ganamee Eessa bulee sii ganame Ganda bulee naa ganame	Daawwannaa	15-5-2009	Adeemsa
93	Hayayii gootaa beeka Arjaan waa kannuu beeka Dooqni waakkannaa beeka Waan naan jettuun eega	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu Biroo
94	Hayleen biyya azaa god he Dargiin dhufee hunda naxaa godhee	Af-gaafii	28-4-2009	Seenaa
95	Ani erbaa tana hin erbuu Kana Rabbummaan haa darbu	WATGHL	20-6-2009	Kadhannaa/ quuqaa
96	Hoggaa ollaan jabaate Laafaan joollee fakkaate Aabboon gooftaa fakkaate, Aayyoon giftii fakkaate	Af-gaafii	23-4-2009	Faaruu AG
97	Hojjaan dhugan areeruma Jaartii fuudhan bareeduma	WATGHL	20-6-2009	Faaruu biro
98	Hoolaa shaashoo goobni qallarrattii Maaf hin loltu gummarraattii	WATGHL	20-6-2009	Qeeqa
99	Hoolaa mormi qoolloorratti Maa hin lolle ofirratti	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
100	Huccuu miiccii addeeffadhuu Shoobdoo hin beektu dhaggeefadhuu	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
101	Haamid Ibroo dollobarra baasanii Raas Mokonin jira lammii qisaasanii	Af-gaafii	20-4-2009	Seenaa
102	Sibiiluma sii biilaani Ilma Dacee bobbaasanii Jallaa keenyaan nu moohanii	Af-gaafii	23-4-2009	Seenaa
103	Ilmaan Oromoo tumaarratti maal jedhe Oromiyaan tiyyaa jedhe	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
104	Ilmi beektu muxalaadhu Gurbee beektu quballaadhu	WATGHL	29-6-2009	Dhaadanno
105	Oromiyaa marti barnootuma Waytiin Rabbii geessee salaatumaa	Af-gaafii	23-4-2009	Adeemsa
106	Ji'a bahee taraarrate Wanta yartuu na laallate	WATGHL	20-6-2009	Quuqaa
107	Aduun maaliif ifuu dhabde Halkan hamaa dabruu dide	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
108	Jiini bahee halkan guyyaa godhee Gurbaan tapha hijaa godhe	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa

109	Jiini bahee taraarate Adawwii too na laallate	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
110	Jiini bahee taraarrate Shanii tanaatu na laallate	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
111	Jimaa nyaatan karaamumaa Teenya biyyoon salaalumaa	Af-gaafii	23-4-2009	Kadhannaa
112	Jimaan baanaan waleensuma Tumaa hin beektuu bar meeshuma	WATGHL	20-6-2009	Qeeqa
113	Kabirumaan nama callee diru Aabboon nama makkaa jiru	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
114	Kammoonuma kammoonuma Shoobdoon taphuma boonuma	WATGHL	20-6-2009	Dhaadanno
115	Karaa dheeraa hadiida baasanii Osoo dhiirti jirtuu gummaa loon irra yaasanii	WATGHL	20-6-2009	Adeemsa
116	Karaan deema Gumaa fixee galaan deema	WATGHL	29-6-2009	Adeemsa
117	Roobuu dhabnaan nu yaachisee Hamlee roobsee nu nyaachisee	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
118	Laaddii Umnaa waa hin goomani Ibaadumaan Olloomani	WATGHL	29-6-2009	Amantaa
119	Labu bal'aan kamuyraa aachisuu Rabbii guddaan nu haa nyaachisu	WATGHL	20-6-2009	Eebba
120	Lafaan rafa Dubbii Rabbii galaan afa.	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
121	Lashaa lashaa akka sootii Tumaan kan warra mootii	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
122	Lashaalasha akka sootii Kuni gummaan kan warra mootii	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu AG
123	Lashaalashii Dib Godhi callaa galchi	WATGHL	29-6-2009	Wal Si'essuu
124	Leenca qabii naaf teessisi Qeeyroo loltuu na leenjisi	WATGHL	20-6-2009	Quuqaa
125	Lollee barii Tumaan natii tolee bari.	WATGHL	20-6-2009	Wal Si'eessuu
126	Lollee barii Gurbaan walii filee barii.	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
127	Maashoo raarraasanii Gurbeen kan sireerratti baasanii	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
128	Madaafaatuu Arabarraa dhufe Madaaficha goonni carqiin cufe	Af-gaafii	23-4-2009	Seenaa

129	Mana “ sinimaa “ keessa doowwadhuu Shoobdoo hin beektuu na doowwadhuu	WATGHL	20-6-2009	Qeeqa
130	Mana ijaaran gobeessumaa Diina silaa bobeessumaa	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
131	Marqaa guuzaaf affeelanii Aabboo waa nu affeeranii	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
132	Meencaa qaruu Meencaa qaree diina mataa muruu Haw qari mee ee qari Haw muri mee ee muri	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
133	Daakatatti baaruda daakanii Baasa hin jirre Amiirri baasanii	WATGHL	20-6-2009	Seenaa
134	Muuyraa qooshaan isaa aannanii Abbaa guuzaaf barcaa kennii	Af-gaafii	28-4-2009	Afeerraa
135	Muuyraan tole Gabreen kale maaf naan lole Haa naan loluu ‘gizee’ argatee Irboof irtaan natti dhaadatee	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
136	Nabii kiyya Rasuul suma abbaan kiyya	WATGHL	20-6-2009	Amantaa
137	Obbii gubbaan cirrachaa Ammaan qabee si galcha	Af-gaafii	23-4-2009	Dhadannoo
138	Odaa bultum heerri bulee Haa bulu seeraaf bulee	WATGHL	20-6-2009	Seenaa
139	Odaa tuqoo gadi jigi ofirraa Yaa namoo tumaa hin beektuu deemii gali ofirraa.	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
140	Odaa laga Odaan jalli bishaan laga	WATGHL	29-6-2009	Faaruu biro
141	Odaa lagaa Biyyi tiyyaa eessaan dhaqa	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
142	Oobbi gubbaa azaanani Oromiyaa way annnanii	WATGHL	20-6-2009	Faaruu Biroo
143	Oobbii gubbaan cirracha Ammaan yaasee si galchaa	WATGHL	29-6-2009	Wal Si’eessuu
144	Qaqallayyoo lashaalashoo akka sootii Kuni gummaan kan warra mootii	Af-gaafii	20-4-2009	Faaruu AG
145	Qaroorotaa Gumaan ka warra daanyotaa	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG

146	Qawwee bitan albeenumaa Jiruun gaariin bilisummaa	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
147	Qeerreensoon lammii qabaa Yoo tuqan namaan lolaa	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
148	Qerreensaa daammii qaba Abboo tuqan namaan lolaa	WATGHL	20-6-2009	Faaruu/Quuqaa
149	Qoraasuma hin bobeessanii Dubbi hin jirre hin odeessanii.	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
150	Qoraasumaa hin bobeessaan Waan hin jirre hin odeessan	WATGHL	20-6-2009	Qeeqa
151	Qotan boqqoolumaa Abboo Mannii qorqoorrumaa	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu AG
152	Qunnee gubbaan bosonni gaaruma Aabboo boolli haddaaruma	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
153	Raabbii kiyyaa Shaashaa godhi risqii kiyyaa	WATGHL	29-6-2009	Kadhannaa
154	Raaree balloon muuzaa shankoorumaa Shoobdoon anaaf taphuma boonuma.	Af-gaafii	20-4-2009	Qeeqa
155	Rabbiin arjaa nama tolu Rassuul shafaa guyyaa boru	WATGHL	29-6-2009	Amantaa
156	Rufaan rufee rufaaf Murti guutoon maaliif kufe?	Af-gaafii	20-4-2009	Seenaa
157	Saalaa kiyya niin qaarfadha. Aabboo kiyya niin faarfadha	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
158	Saani adiin kan lakkuu hoosisuu Aabboon Rabbii haa nyaachisu	WATGHL	29-6-2009	Eebba
159	Saani adiin bona baddaa bahe Soddaan durii sodaa tahe.	WATGHL	29-6-2009	Seenaa
160	Saawwii saayyoo lakkuu dhalee bari Guuzaa aabboo Rabbii faaye bari	Af-gaafii	23-4-2009	Faaruu AG
161	Sabalayyoo guutuu lafaa Murtii Rabbii numaan afaa	WATGHL	20-6-2009	Quuqaa
162	Sabalayyoo gubbaan migira Waa jattu shaggeen si bira.	WATGHL	29-6-2009	Jaalala
163	Sabbaallani Abboon jaddii jammaalani	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
164	Sayid Abboon lallabuudhaan mee maal jedhe Gabbara faa haraam godhe	Af-gaafii	28-4-2009	Amantaa

165	Sheek Aadami Shoobdoo hin beektuu na kaadami	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
166	Sheek Aadamii Wanna hundaan na kaadamii	WATGHL	29-6-2009	Afeerraa
167	Sheek Aadami Gummaa uuda guutii na kaadami	WATGHL	29-6-2009	Afeerraa
168	Sheeka Aadami Jimaa fidii na kaadami.	WATGHL	29-6-2009	Afeerraa
169	Shoobdoo Bismillaahin eegalee Gabroo haddaari beegale	WATGHL	20-6-2009	Quufaafi Beela
170	Sibiiluma sibiilaani Ilma Dacee bobbaasanii Nuu wal cabse gaafa sani	Af-gaafii	23-4-2009	Seenaa/Qu uqaa
171	Siin dadisa Ammaan qooshaa si daaksisaa	Af-gaafii	28-4-2009	Dhaadanno
172	Suuqaa bari Caallaan sittii haqa bari	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
173	Talaantalaa akka mooyyee Gurbaa korma shaggooyyee	Af-gaafii	20-4-2009	Qeeqa
174	Teenya biyyoo burqaa calla Sirraa deemee eessaan gala	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
175	Teenya teessoon Saphaalle Miidhaan sabaa wayyaalee	WATGHL	29-6-2009	Quuqaa
176	Teessoon kiyyaa Saphaallee Oromiyaa dabaalle	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
177	Tiraaktirii Nu ijoollee Abaadirii	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
178	Tiyyaa teessoon Sheek Aadami Tumaa hin beektuu na kaadami	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
179	Tulluu kanan qaaruu fedhee Aayyoo tanaan faaruu fedhe	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
180	Tulluu kanan qaaruu fedhe Gurbaa kanaan faaruu fedhe	WATGHL	20-6-2009	Faaruu Biroo
181	Quluu tiyyaan qoraafadha. Shanii tiyyaa niin faarfadha	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
182	Ulee murii urgeessaa Annan qunnii baddeessaa	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
183	Ulee muri rakkoo naqi Tumaa hin beeytu heellee dhaqi	WATGHL	20-6-2009	Qeeqa

184	Ulee murii rakkoo naqi Shoobdoo hin beektuu hellee dhaqi	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
185	Ulee murii rakkoo naqii Tumaa hin beektuu ergaa dhaqi	WATGHL	20-6-2009	Qeeqa
186	Ulee qaqii rakkoo naqii Tumaa hin beektuu bishaan dhaqii.	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
187	Ulee muran ejersumaa Aabboon durattuu beekumaa	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
188	Ulee murii naaf qaqi mee Muuyraa dhahii haw ragadi mee	Af-gaafii	23-4-2009	Adeemsa
189	Ulee tumaa Namni hin carraaqqanne masluufuma	Af-gaafii	23-4-2009	Qeeqa
190	Ussoo Alii bulloo malee hin yaabbanne Abbaa guuzaa maaliif qawwee hin yaammanne.	Af-gaafii	20-4-2009	Afeerraa
191	Uuda kana leencatu bule Haabulu humnaan bule	WATGHL	20-4-2009	Faaruu Biroo
192	Rufaan rufee Waldagabree bortaana dhufe Murti Guutoon kanaaf kufe	Af-gaafii	28-4-2009	Seenaa
193	Waldagabree een fafeesse Kutuus muceen kutee gurra irraa buuse	Af-gaafii	28-4-2009	Seenaa
194	Wanni samii bararaa xayyaarumaa Hireen Rabbi ayyaanuma	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
195	Muuzaa malee warqee haruun gahee Callaa malee gooflee haruun gahee	WATGHL	29-6-2009	Adeemsa
196	Warqee haamuun geese Dhiira malee ijoollee yaasuun geesse	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
197	Warri gumaa taankii sibilaa uumani Oromiyaa kanumaa shuumani	WATGHL	20-6-2009	Faaruu Biroo
198	Warri gamaa duqduqqee leellisaa Abbaa guuzaa Rabbumaa eebbisaa	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu AG
199	Warri gumaa tumu harreen tuma Shaniin tiyya korreentuma	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
200	Warri Qunnee harreen tumaa Salfiin kiyya korreentuma	WATGHL	29-6-2009	Faaruu Biroo
201	Warrii Qunnee garbuu harreen tumaa Qindiin tiyyaa korreentumaa	WATGHL	20-6-2009	Faaruu Biroo
202	Warrii Qunnee sangoota nyaachisaa Aabboon minishir aachisaa	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG

203	Waywaachisuu Muuyraa Rabbiin si haa nyaachisu	WATGHL	20-6-2009	Eebba
204	Xayyaarri samii deemaa eenyuu koree Abbaa hore (X3)	WATGHL	29-6-2009	Faaruu AG
205	Xayyaaruma Hireen Rabbii ayyaanuma,	WATGHL	20-6-2009	Faaruu AG
206	Xuullo bal'aa alaan rafaa Dubbii Rabbi galaan afaa	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
207	Xuullo bal'aa keessaan labe Bara kanaan abaar dhabe	WATGHL	29-6-2009	Quufaafi Beela
208	Yoo beeytanii Nulleen gargaarsa keeysanii	WATGHL	29-6-2009	Qeeqa
209	Yoo dadhabde caayaa taa'i Goffleen ijaa laalaa dha'i	Af-gaafii	28-4-2009	Adeemsa
210	Dhaddeen sa maaf baduu didde Aayyoon maaf iliilbee diddee	Af-gaafii	20-4-2009	Qeeqa
211	Kilaashuma Kilaash malee bilaashuma	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
212	Xuulloo bal'aa bosonni hurrumaa Aabbo boolli haddaarumaa	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu AG
213	Ulee muran waddeesumaa Daadhii dhugan Baddeessumaa	Af-gaafii	23-4-2009	Faaruu Biroo
214	Ceeko lafa burqaa calla Asii deemee eessaan gala	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
215	Teenya teessoon saphaallee Dubbii jaraa tana afaan wallaallee	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
216	Goda Wanjii ka shaggooyyee Hamaa jarri akka booyyee	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
217	Gosbeellerraa mamandi'aa Ammaan dhufee si gaaga'aa	Af-gaafii	20-4-2009	Dhaadanno
218	Affaar mataa hin filu ni foo'ataa Hundi sa maaf nu laallata?	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
219	Waa gubannee Durattuu dam Daranuu dam	Af-gaafii	28-4-2009	Quuqaa
220	'Simaa baluu' Abet jenna qonnee dhabnee callaan galuu	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
221	Ol deemaniis amraachuma Gad deemaniis amraachuma Calleessanii duwwaa galuun kun baasuma	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa

222	Gaangeen dhaltu Shooshaalistiin kan nuuf toltu	Af-gaafii	23-4-2009	Quuqaa
223	Jiini bahee taraarratee Hiyyuu takkaa na laallate	Af-gaafii	28-4-2009	Walsi'eessuuf
224	Hoosumee bari Naa si malee ormi gale bari	Af-gaafii	20-4-2009	Walsi'eessuuf
225	Jim jirimee Gambeellaa hoo An tana numaan wallaalee yaa boo Mee akkuma gizeen gootee yaaboo	Af-gaafii	20-4-2009	Quuqaa
226	Abbiyyoo abbaa guuzaa Nagasa kee tole muuyraan	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu AG
227	Jiini ifee halkan guyyaa godhee Abboo maaliin hijaa godhe? Aayyoo maaliin hijaa godhe?	Af-gaafii	23-4-2009	Afeerraa
228	Halkan jiini Bariisumaa Ilmiin Rabbii Hadiisumaa	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Amantaa
229	Dirree Dhawaa boonbaa awwaalanii Aabboo akkamiin wallaalanii Aayyoo akkamiin wallaalanii	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu AG
230	Haramayaa gaantiraan gaaddisaa Ellaa joollee teenyaa na daaddisaa	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu biroo
231	Ameerikaanoo lukkuu horsiisanii Aabboo gala korsiiisanii	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu AG
232	Haramaayaa daakaan hin boorooynee Aayyoon hadiida hin mofooynee	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu HG
233	Qarsaa duubaan kammoonumaa Callaa qabaatan boonumaa	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu AG
234	Warri tuma beeku bira jiraa Aboo saree dhaltee sirra jiraa	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Qeeqa
235	Haramaayaa daaktuun bishaan lixee Qeeyroo amma gummaa fixxee	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu biro
236	Karaa dhabee samiin bahaa Qeeyroon loltee akkamiin tahaa	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Faaruu Biro
237	Qarsaa duubaab qaaraa bari Tumaa hin beektuu har'a barii	Awwal Sa'id	Mijuu Ogbamuu	Qeeqa
238	Affeellama affeelanii Aayyoon guuza afeeranii	Af-gaafii	28-4-2009	Faaruu AG

Dabalee B: Gaafilee Af-gaafii

YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA

Koolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanii, Joornaalizimiifi Qunnamtii

Muummee Afaan Oromoo

Meeshaa Funaansa Ragaalee Qorannoo

A. Afgaafii

I. MAALUMMAA SHOOBDOO

1. Duraan dursee maqaa keessaniifi Teessoo teessan silaa naaf himtani?
2. Waa'ee shoobdoo ni beektanii? Yoo beektan shoobdoon maal akka ta'e mee naaf ibsaa.
3. Shoobdoon eessatti, eenyuun, akkasumaas, yoom akka shoobdeffamu natti himaa.
4. Namoonni shoobdoorratti hirmaatan kan akkamiiti? Koorniyaan lachuu irratti ni hirmaataa?

II. ADEEMSA TUMAA MIDHAANII

5. Mee adeemsota shoobdoon dura jiru hunduma isaanii tartiibaan natti himaa.
6. Meeshaaleen aadaa tumaaf barbaachisan kan yeroo shoobdoo itti gargaaraman kam fa'a? Faayidaalee meeshaaleen kunniin qaban hoo maal faadha?

III. AKKAATAA SHOOBDOON ITTI SIRBAMU

7. Shoobdoon yeroo sirbamu haala kamiin eegala? Eenyuun eegalama?
8. Baay'inni namoota shoobdoorratti hirmaatanii meeqa ta'uu qaba?
9. Namoota shoobdoorratti hirmaatan keessaa kan buusuuf akkamitti filatama?
10. Namoonni shoobdoo irratti hirmaatan haala kamiin wal jalaa qabu?

IV. TAJAJILA SHOOBDOO

11. Shoobdoon yeroo midhaan tuman maaliif barbaachisa?
12. Tajaajilli shoobdoon hawaasa oromoo Harargee biratti qabu maali?

V. QABIYYEE SHOOBDOO

13. Shoobdoowwan quufa ibsuuf sirbaman kan akkam faa jira.
14. Shoobdoowwan quuqaa sirna bulchiinsa garaa garaa ibsuuf itti fayyadaman ni jiranii?
Yoo jiraatan akka fakkeenyaatti naaf himuu dandeessa?

Dabalee C:Gabatee Odeef-kennitootaa

Lakk.	Maqaa	Koorniyaa	Umrrii	Ganda
1.	Ali Ahmad	Dhi	78	Hundee misoomaa
2.	Abdallaa Saanii	Dhi	70	Ganda Alenytaa
3.	Ammaduu Aadam	Dhi	74	Araddaa 01
4.	Ibsaa Mahammad	Dhi	25	Caffee baantee
5.	Yuusuuf Aadam	Dhi	65	Rakkataa furaa
6.	Asaduu Muttaqii	Dhi	48	Araddaa 01
7.	Saadiyyaa Bashiir	Dha	35	Araddaa 02
8.	Geetaachaw Silashii	Dhi	38	Araddaa 01
9.	Silashii Taaddasaa	Dhi	42	Araddaa 02
10.	Amiin Bulloo	Dhi	75	Ganda Shariifaa

Dabalee D: Fakkiilee Qorannoon Sassaabaman

Afgaafii Yuusuf Aadam

Marii Garee

Qarawaa

IBSA

Ani qorattuun maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame , waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif hindhiyaanne ta'uusaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nin mirkaneessa.

Maqaa: Faayoo Qaadiroo Rubee

Mallattoo _____

Guyyaa _____